

ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»
ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ШЕВЧУК МИХАЙЛО ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 340.12:340.15] (477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ
СИСТЕМИ

081 Право

Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

М. Я. Шевчук

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник Луцький Роман Петрович, доктор юридичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2024

АНОТАЦІЯ

Шевчук М.Я. Правова традиція як складова національної правової системи.
– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081
Право. – Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», Івано-Франківськ,
2024.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному теоретико-правовому аналізу змісту категорії правова традиція та її місця в процесі формування і розвитку національної правової системи.

В умовах «детрадиціоналізації» суспільних відносин, що є закономірним наслідком процесів глобалізації та інтеграції правової системи України в Європейський правовий простір, дослідження чинників, що дозволяють зберегти національний характер права є актуальним. Чинником самоідентифікації правової системи нами пропонується вважати правову традицію, яка як окрема категорія права не отримала однозначного трактування в науковому середовищі. Аналіз теоретичної бази дозволив виокремити чотири напрямки в межах яких відбувається ідентифікація правової традиції: 1) повне ототожнення з правовою системою країни; 2) асоціація з правовою культурою чи правовим менталітетом, як елементами правової систем; 3) ототожнення з державно-правовим минулим та традицією національного державотворення (державно-правова традиція); 4) як окрема категорія права, самостійний елемент правової системи.

Співставивши наукові висновки Г. Дж.Бермана, Ч.Варги, Д.Вовка, П.Гленна, Ю.Лободи, Ю.Оборотова, С.Павлова та ін., нами запропоновано авторську дефініцію правової традиції як сукупності історично сформованих правових детермінант, що визначають унікальність правової системи, формують способи вираження правової культури, встановлюють межі правосвідомості. Доведено, що правова традиція має винятково колективне вираження, володіє виховною функцією та функцією зберігання, й може трансформуватися під впливом внутрішніх об'єктивних і зовнішніх суб'єктивних факторів. Нами пропонується розуміти

правову традицію як сукупність результатів правового розвитку попередніх історичних епох, які стали популярними в суспільстві і відтворювалися в межах конкретної правової системи.

З метою доведення того, що правова традиція є структурним елементом правової системи, нами встановлено, що вона перетворює усталені правові норми і правила поведінки в суспільстві на цінності, акумулює їх і тим самим здійснює вплив на правову систему. Такими цінностями ми пропонуємо вважати ідею природного права, правову державу, конституцію (конституціоналізм), закон, поділ влади, суд (судова система), права людини та ін. Доведено, що основними сферами проникнення правових традицій в правову систему є правопізнання, правова культура, юридична техніка. Завдяки зберігаючій, регулятивній, охоронній, соціалізуючій функціям, правова традиція забезпечує трансляцію і наступність попереднього правового досвіду, а також орієнтацію правової діяльності на зміцнення та поповнення правової спадщини.

Встановлено, що основними ознаками правової традиції є врахування опосередкованого досвіду, цінностей і норм моралі. Її впровадження відбувається через сприйняття, а не передачу. З огляду на те, що зовнішнім вираженням правової традиції є норми права, вона є умовою формування національної правової системи.

Розуміючи правову традицію як умову безпосереднього впливу на правову систему, яка реалізується у формі правосприйняття, нами доведено, що між нею і правовою культурою існує відмінність у способі реалізації, адже українська правова культура розвивається в межах європейської правової традиції. Окрім того, правова традиція накладає певні обмеження на поведінку людей, а правова культура навпаки – мобілізує правові ідеї, що формуються в суспільстві і визначає ступінь їх загальної популярності, перспективи практичної реалізації. Нами пропонується розуміти правову традицію і правову культуру як макро- і мікрорівень правової системи відповідно. При цьому, ми переконані, що саме правова традиція здійснює вирішальний вплив на правову культуру. Це досягається через правосвідомість та процес формування національної правової

ідентичності. Оскільки правова культура опирається на менш тривалу історичну пам'ять, вона орієнтується винятково на категорію ідентичності – властиві риси для конкретної етнічної, соціальної групи людей. Натомість правова традиція апелює до тривалої історико-правової спадщини, а тому містить елементи правових традицій інших народів, зокрема тих до складу яких входили українські землі в XVIII – XIX ст.

У дисертації конкретизовано, що правова традиція є певним шаблоном правосвідомості, а реалізовані на стадії правовідносин переконання, варто вважати традиційними, їх зміст є результатом імплементації попереднього правового досвіду та врахування потреб суспільства в конкретну історичну епоху. Також роль правової традиції проявляється у процесі правореалізації, традиційні ідеї виконують роль патернів, що впливають на індивідуальне сприйняття права.

У роботі конкретизується також взаємозв'язок і взаємовплив правової традиції та правового менталітету. Останнє поняття ми пропонуємо трактувати, як історично детерміновану сукупність психологічних установок і правил поведінки, які характерні для окремого народу (етносу) і проявляються через сприйняття права і правову поведінку. Як наслідок, правова традиція визначає загальний зміст правового менталітету, шляхом утвердження конкретних правових парадигм, які сприймаються як закономірні та історично детерміновані. Відповідно і цінності правової традиції є засадничими цінностями правового менталітету. Одночасно, обґрунтовується теза, що правовий менталітет який діє на підсвідоме людини та соціуму сприяє збереженню конкретного типу правової традиції, навіть в умовах внутрішніх (політичних) та зовнішніх (експансія) умов.

Здобувачем пропонується розглядати взаємовплив правої традиції та правового звичаю керуючись історико-юридичним, соціологічним, догматичним, антропологічним підходами. Наводяться аргументи, що правовий звичай, на відміну від правової традиції є не стільки правовим, як соціальним феноменом, адже безпосередньо впливає на соціальні відносини, норми права, цінності і конфлікти у суспільстві. Одночасно, якщо правові звичаї є частиною

національної правової системи, то правова традиція виступає інструментом, що забезпечує розвиток останньої. Доведено, що правовий звичай є інструментом реалізації правової традиції. Саме тому традиція охоплює набагато ширше коло суспільних явищ, а звичай – регулює реалізацію тільки традиційних явищ і процесів. Перевагою правової традиції визнається те, що вона не суперечить світоглядним чи релігійним особливостям функціонування суспільства, а дуже легко піддається кореляції під впливом світоглядних норм, зокрема релігії і одночасно – суперечить нормам діючого законодавства. Одночасно, перевагою правового звичаю є точність в нормативному плані, адже звичай дає чітке трактування конкретної правової дії, а традиція апелює до ціннісної складової суспільства в якому реалізуються конкретні ідеї. Нами виокремлюється вісім відмінностей між правовою традицією та правовим звичаєм, найсуттєвішою з яких є та, що основним завданням звичаю є формування стереотипів поведінки, а традиції – поширення позитивного досвіду попередніх поколінь.

У роботі наголошується й на відмінності правової традиції від правової спадщини. Остання, пропонується розуміти автором, як складова правової культури, сукупність інтерпретацій, фактів і явищ з історико-правового минулого, які є по відношенню до правової традиції суб'єктивними, оскільки можуть розвиватися й інтерпретуватися по різному. Натомість правова традиція забезпечує наявність дієвих інструментів реалізації правових відносин, є умовою збереження національної правової традиції, а її норми трактуються і сприймаються однаково всіма суспільними групами.

Розкриваючи процес формування правової традиції, дисертантом аргументується думка, що визначальними в цьому плані є культурно-історичні, політичні, морально-етичні, релігійні та ідеологічні чинники. Всі ці чинники формують об'єктивну послідовність становлення правової традиції – еволюцію в часі побутових і соціальних норм, які стають елементом політичного впливу на суспільство, набувають загального характеру. Доводиться, що історичний розвиток правової традиції є результатом еволюції правових норм й інститутів під впливом об'єктивних (норми римського права) та суб'єктивних (історичні

події як революції, війни, соціальні зміни) чинників. Нами підтримується усталена в українській науці ідея ототожнення історичних умов розвитку правової традиції і правової системи з основними етапами державотворення але пропонується додати «додержавний або звичаєвий період» (до моменту створення Давньоруської держави) та «національний», що розвивався паралельно з радянським і свідчив про неперервність державно-правової традиції. Прикладами правової традиції, що сформувалися історично пропонується розуміти сприйняття права, як морального імперативу, статус і права жінки в суспільстві, ідею народовладдя. Детермінованими під впливом культури вважають такі елементи правової традиції, як індивідуалізм (основа ідеї суверенітету, політичної незалежності), демократизм.

Аргументується думка, що вплив правової традиції на правову культуру, а відтак і правову систему відбувається за допомогою ідеологічних і ціннісних елементів. Нами пропонується розглядати вплив морально-етичних та релігійних норм через послідовну тріаду понять – релігія – мораль – право, які розвивалися взаємообумовлено. Вплив цих категорій на людину відбувається по різному – право – через систему примусів формує тип поведінки, релігія – через вплив на емоції, визначає міру сприйняття встановлених правом правил, мораль – формує правила, які визнаються всім суспільством. Вплив релігійних цінностей на правову традицію, проявляється в тому, що ідеї релігії були ключовими в умовах становлення римського права і германської правової традиції, а також відобразилися в цінності «покори». В умовах сьогодення релігія визначає характер сімейних відносин, соціальну політику держави, також має місце відсилка до релігійних ідеологем в Конституції України. Поширення норм моралі та етики на правову традицію проявляється через вплив на процес законотворення, правозастосування та правосвідомість громадян. Морально-етичних цінності відобразилися в традиційних категоріях «любові і милосердя», «справедливості і праведності», «покори» і власне «моралі та етики», вони є основою захисту людської гідності, фундаментальний принцип справедливості є імперативом Конституції.

У дисертації пропонується вважати найважливішим фактором, що впливає на зміст, трансформацію чи продовження правової традиції – правову ідеологію. Основними ідеологічними типами, що мали впливу на національну правову традицію були консерватизм, лібералізм та соціалізм. Нами виокремлено шість чинників в межах яких спостерігається вплив правової ідеології на правову традицію: 1) ідеологія впливає на розробку та прийняття законів, які відображають цінності та принципи, важливі для суспільства; 2) ідеологія впливає на тлумачення та застосування законів; 3) ідеологія визначає зміст правової освіти, що в свою чергу формує правосвідомість громадян; 4) за допомогою функцій правової ідеології, в суспільстві, через медіа, наукові публікації та публічні дискусії, обговорюється зміст окремих правових традицій і загалом особливостей правової системи; 5) правова ідеологія є причиною і умовою правових реформ спрямованих на модернізацію та адаптацію законодавства до нових соціальних реалій; 6) за допомогою ідеології відбувається реалізація ідей та принципів, які закріплені в міжнародному праві. Доведено тезу, що завдяки впливу правової ідеології конкретна традиція набуває змісту правової.

Дисертантом визначаються три фактори, що впливають на трансформацію правової традиції, зокрема: природній процес еволюції національного законодавства з моменту проголошення незалежності; імплементація норм міжнародного права в національну правову систему; процеси глобалізації. В практичній площині це реалізується через те, що правова традиція демонструє еволюцію правових ідей що сприяють або перешкоджають забезпеченню прав людини, розвитку демократії та справедливості в різних суспільствах. В процесі імплементації норм міжнародного права, правова традиція розкриває потенціал імплементації правових практик інших правових сімей. Доведено, що в умовах глобалізації, саме правова традиція може показати як взаємодіють, конвергують або зберігають свою унікальність різні правові сім'ї та системи.

Сформульовані і обґрунтовані в роботі висновки та пропозиції, можуть слугувати методологічною основою подальших теоретико-правових, галузевих, прикладних та компаративістських досліджень.

Ключові слова: правова традиція, право, правова система, норми права, правова культура, правосвідомість, правовий менталітет, правовий звичай.

Список публікацій здобувача:

1. Шевчук М.Я. Правова традиція та правова культура в системі національно-патріотичного виховання молоді. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 106-111. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.106-111>.

2. Шевчук М.Я. Спільні та відмінні риси правової традиції та правової системи. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 58-64. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.9>.

3. Шевчук М.Я. Місце правової традиції у формуванні правової культури держави. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. №4(82). Т. 2. С. 102-106. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.2.19>.

4. Шевчук М.Я. Співвідношення понять правова традиція та правовий звичай. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2024. №22. Т. 3. С. 13-17. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.3.2>.

5. Шевчук М.Я. Вплив релігійних цінностей на правову традицію та правову систему України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №5. С. 605-607. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/150>.

6. Шевчук М.Я. Теоретичні підходи до трактування поняття «правова традиція». The 13th International scientific and practical conference «*Development trends and improvement of old methods*» (December 12–15, 2023) Warsaw, Poland. International Science Group. 2023. С. 190-192.

7. Шевчук М.Я. Проблема співвідношення правової традиції та правової культури. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 46): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Пшеворськ, Польща, 13-14 грудня 2022 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. 2022. С. 85-87.

8. Шевчук М.Я. Історико-правові фактори розвитку правової традиції. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки. Післявоєнна відбудова України: матеріали VII Міжнародного науково-практичного симпозіуму* (м. Івано-Франківськ, 25 травня 2023 року). Івано-Франківськ. Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2023. С. 354-356.

SUMMARY

Shevchuk M.Y. Legal tradition as a component of the national legal system. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 Law. – Higher education institution «King Danylo University», Ivano-Frankivsk, 2024.

The dissertation is devoted to a comprehensive theoretical and legal analysis of the content of the category of legal tradition and its place in the process of formation and development of the national legal system.

In the context of «detraditionalization» of social relations, which is a natural consequence of globalization and integration of the legal system of Ukraine into the European legal area, the study of factors that allow preserving the national character of law is relevant. We propose to consider the legal tradition as a factor of self-identification of the legal system, which, as a separate category of law, has not received an unambiguous interpretation in the scientific community. The analysis of the theoretical framework allowed us to distinguish four areas within which the legal tradition is identified 1) complete identification with the legal system of the country;

2) association with legal culture or legal mentality as elements of the legal system; 3) identification with the state and legal past and the tradition of national state-building (state and legal tradition); 4) as a separate category of law, an independent element of the legal system.

Comparing the scientific findings of G. J. Berman, C. Varga, D. Vovk, P. Glenn, Y. Loboda, Y. Oborotov, S. Pavlov and others, we offer our own definition of legal tradition as a set of historically formed legal determinants which determine the uniqueness of the legal system, form the ways of expression of legal culture, and establish the boundaries of legal consciousness. It is proved that legal tradition has an exclusively collective expression, has an educational and preservation function, and can be transformed under the influence of internal objective and external subjective factors. The author proposes to understand legal tradition as a set of results of legal development of previous historical epochs which became popular in society and were reproduced within a particular legal system.

In order to prove that legal tradition is a structural element of the legal system, we have established that it transforms the established legal norms and rules of conduct in society into values, accumulates them and thereby influences the legal system. We propose to consider such values to be the idea of natural law, the rule of law, the constitution (constitutionalism), law, separation of powers, court (judicial system), human rights, etc. The author proves that the main areas of penetration of legal traditions into the legal system are legal cognition, legal culture, and legal technique. Due to its preserving, regulatory, protective, and socializing functions, legal tradition ensures the transmission and continuity of previous legal experience, as well as the orientation of legal activity towards strengthening and replenishing the legal heritage.

The author establishes that the main features of a legal tradition are the consideration of indirect experience, values and moral norms. It is implemented through perception rather than transmission. Given that the external expression of a legal tradition is the rules of law, it is a condition for the formation of a national legal system.

Understanding legal tradition as a condition for direct influence on the legal system, which is realized in the form of legal perception, we prove that there is a difference in the way it is realized, since Ukrainian legal culture is developing within the European legal tradition. In addition, legal tradition imposes certain restrictions on human behavior, while legal culture, on the contrary, mobilizes legal ideas that are formed in society and determines the degree of their general popularity and prospects for practical implementation. We propose to understand legal tradition and legal culture as macro- and micro-levels of the legal system, respectively. At the same time, we are convinced that it is the legal tradition that has a decisive impact on the legal culture. This is achieved through legal awareness and the process of forming a national legal identity. Since legal culture is based on a shorter historical memory, it focuses exclusively on the category of identity – the inherent features of a particular ethnic or social group of people. Instead, the legal tradition refers to a long historical and legal heritage, and therefore contains elements of the legal traditions of other nations, in particular those that included Ukrainian lands in the eighteenth and nineteenth centuries.

The dissertation specifies that legal tradition is a certain template of legal consciousness, and the beliefs implemented at the stage of legal relations should be considered traditional, their content being the result of the implementation of previous legal experience and taking into account the needs of society in a particular historical era. Also, the role of legal tradition is manifested in the process of law enforcement, traditional ideas act as patterns that influence individual perception of law.

The paper also specifies the interrelation and mutual influence of legal tradition and legal mentality. We propose to interpret the latter concept as a historically determined set of psychological attitudes and rules of behavior that are characteristic of a particular people (ethnic group) and manifest themselves through the perception of law and legal behavior. As a result, the legal tradition determines the general content of the legal mentality by establishing specific legal paradigms that are perceived as natural and historically determined. Accordingly, the values of the legal tradition are the fundamental values of the legal mentality. At the same time, the author

substantiates the thesis that the legal mentality acting on the subconscious of man and society contributes to the preservation of a particular type of legal tradition, even in the face of internal (political) and external (expansion) conditions.

The applicant proposes to consider the interaction between legal tradition and legal custom based on historical and legal, sociological, dogmatic, and anthropological approaches. The author argues that legal custom, unlike legal tradition, is not so much a legal phenomenon as a social phenomenon, since it directly affects social relations, legal norms, values and conflicts in society. At the same time, while legal customs are a part of the national legal system, legal tradition is an instrument ensuring the development of the latter. It is proved that legal custom is a tool for implementing legal tradition. That is why tradition covers a much wider range of social phenomena, and custom regulates the implementation of only traditional phenomena and processes. The advantage of a legal tradition is that it does not contradict the ideological or religious peculiarities of the functioning of society, but is very easily correlated under the influence of ideological norms, in particular religion, and at the same time contradicts the norms of the current legislation. At the same time, the advantage of legal custom is precision in terms of normative standards, because custom provides a clear interpretation of a specific legal action, and tradition appeals to the value component of the society in which specific ideas are realized. The author distinguishes eight differences between legal tradition and legal custom, the most significant of which is that the main task of custom is to form stereotypes of behavior, and tradition is to disseminate the positive experience of previous generations.

The author also emphasizes the difference between legal tradition and legal heritage. The author proposes to understand the latter as a component of legal culture, a set of interpretations, facts and phenomena from the historical and legal past which are subjective in relation to the legal tradition, since they can develop and be interpreted in different ways. Instead, the legal tradition ensures the availability of effective tools for the realization of legal relations, is a condition for the preservation of the national legal tradition, and its norms are interpreted and perceived equally by all social groups.

Analyzing the process of formation of the legal tradition, the author argues that cultural, historical, political, moral, ethical, religious and ideological factors are crucial in this regard. All these factors form an objective sequence of formation of a legal tradition – the evolution over time of everyday and social norms which become an element of political influence on society and acquire a general character. The author proves that the historical development of the legal tradition is the result of the evolution of legal norms and institutions under the influence of objective (Roman law) and subjective (historical events such as revolutions, wars, and social changes) factors. We support the idea established in Ukrainian science of identifying the historical conditions for the development of the legal tradition and legal system with the main stages of state formation, but propose to add a «pre-state or customary period» (before the creation of the Old Russian State) and a «national» period which developed in parallel with the Soviet period and testified to the continuity of the state legal tradition. Examples of legal traditions that have been formed historically include the perception of law as a moral imperative, the status and rights of women in society, and the idea of democracy. Such elements of the legal tradition as individualism (the basis of the idea of sovereignty and political independence) and democracy are considered to be determined by culture.

The author argues that the influence of legal tradition on legal culture and, consequently, on the legal system is exerted through ideological and value elements. We propose to consider the impact of moral, ethical and religious norms through a consistent triad of concepts – religion – morality – law, which have developed in a mutually reinforcing manner. The impact of these categories on a person is different: law, through the system of coercion, forms a type of behavior, religion, through the influence on emotions, determines the degree of perception of the rules established by law, and morality, through the rules recognized by the whole society. The influence of religious values on the legal tradition is manifested in the fact that the ideas of religion were key in the formation of Roman law and the Germanic legal tradition, and were also reflected in the value of «obedience». Today, religion determines the nature of family relations and the social policy of the state, and the Constitution of Ukraine also

refers to religious ideologies. The spread of moral and ethical norms to the legal tradition is manifested through the influence on the process of lawmaking, law enforcement and legal awareness of citizens. Moral and ethical values are reflected in the traditional categories of «love and mercy», «justice and righteousness», «obedience» and «morality and ethics» itself; they are the basis for the protection of human dignity, and the fundamental principle of justice is an imperative of the Constitution.

This thesis proposes to consider legal ideology to be the most important factor influencing the content, transformation or continuation of a legal tradition. The main ideological types that have influenced the national legal tradition were conservatism, liberalism and socialism. We have identified six factors within which the influence of legal ideology on the legal tradition is observed: 1) ideology influences the development and adoption of laws that reflect the values and principles important to society; 2) ideology influences the interpretation and application of laws; 3) ideology determines the content of legal education, which in turn shapes the legal consciousness of citizens; 4) through the functions of legal ideology, the content of certain legal traditions and the general features of the legal system is discussed in society, through the media, scientific publications and public debates; 5) legal ideology is the cause and condition for legal reforms aimed at modernization and adaptation of legislation to new social realities; 6) ideology is used to implement the ideas and principles enshrined in international law. The author proves that due to the influence of legal ideology, a particular tradition acquires the content of law.

The author identifies three factors influencing the transformation of legal tradition, in particular: the natural process of evolution of national legislation since the declaration of independence; implementation of international law into the national legal system; and globalization processes. In practical terms, this is realized through the fact that the legal tradition demonstrates the evolution of legal ideas that promote or impede the protection of human rights, the development of democracy and justice in different societies. In the process of implementing international law, the legal tradition reveals the potential for implementing legal practices of other legal families.

It is proved that in the context of globalization, it is the legal tradition that can show how different legal families and systems interact, converge or preserve their uniqueness.

The conclusions and proposals formulated and substantiated in this paper may serve as a methodological basis for further theoretical and legal, sectoral, applied and comparative studies.

Key words: legal tradition, law, legal system, legal norms, legal culture, legal consciousness, legal mentality, legal custom.

List of the publications of doctoral candidate:

1. Shevchuk M.Y. (2023). Legal tradition and legal culture in the system of national-patriotic education of youth. Scientific and Information Bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi: Journal. Series Law. Ivano-Frankivsk: Editorial and Publishing Department of the King Danylo University. Issue 15 (27). VOL. 1. PP. 106-111. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.106-111>.

2. Shevchuk M.Y. (2023). Common and distinctive features of legal tradition and legal system. Law and Society. № 6. PP. 58-64. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.9>.

3. Shevchuk M.Y. (2023). The place of legal tradition in the formation of legal culture of the state. State and regions. Series: Law. №4(82). VOL. 2. PP. 102-106. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.2.19>.

4. Shevchuk M.Y. (2024). Correlation of the concepts of legal tradition and legal custom. Legal novels. Scientific legal journal. №22. T. 3. PP. 13-17. DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.3.2>.

5. Shevchuk M.Y. (2024). Influence of religious values on the legal tradition and legal system of Ukraine. Legal scientific electronic journal. №5. PP. 605-607. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/150>.

6. Shevchuk M.Y. (2023). Theoretical approaches to the interpretation of the concept of «legal tradition». The 13th International scientific and practical conference

«Development trends and improvement of old methods» (December 12-15, 2023) Warsaw, Poland. International Science Group. PP. 190-192.

7. Shevchuk M.Y. (2022). The problem of correlation between legal tradition and legal culture. Actual research of legal and historical science (Issue 46): Proceedings of the International Scientific Internet Conference, (Ternopil, Ukraine - Przeworsk, Poland, December 13-14) / [editors: O. Yaremko and others]; NGO «Scientific Community»; WSSG w Przeworsku. Ternopil: FO-P Shpak V.B. PP. 85-87.

8. Shevchuk M.Y. (2023). Historical and legal factors of the development of legal tradition. Conceptual problems of development of modern humanitarian and applied science. Post-war reconstruction of Ukraine: materials of the VII International Scientific and Practical Symposium (Ivano-Frankivsk, May 25). Ivano-Frankivsk. Editorial and publishing department of the King Danylo University. PP. 354-356.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ	24
1.1. Теоретичні підходи до тлумачення правової традиції	24
1.2. Методологічні засади дослідження та категоріально-понятійний апарат	37
Висновки до Розділу 1.	58
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ В СТРУКТУРІ КАТЕГОРІЙ ПРАВА	60
2.1. Типологізація правової традиції та її місце в правовій системі країни	60
2.2. Співвідношення та вплив правової традиції на правову культуру, правовий менталітет та правосвідомість	73
2.3. Спільні та відмінні риси правової традиції, правового звичаю та правової спадщини	89
Висновки до Розділу 2.	101
РОЗДІЛ 3. ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ	104
3.1. Культурно-історична та політична детермінанта правової традиції	104
3.2. Відображення морально-етичних та релігійних норм в національній правовій традиції	116
3.3. Розвиток правової традиції під впливом різних типів правової ідеології	131
3.5. Перспективи трансформації правової традиції України на сучасному етапі	144
Висновки до Розділу 3.	163
ВИСНОВКИ	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
ДОДАТКИ	199

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Закономірна трансформація системи права і законодавства, умови глобалізації та євроінтеграції, посилюють «детрадиціоналізацію» національної правової системи. При цьому, цілий набір цінностей, звичаїв, традицій, правил поведінки в суспільстві, підходів до законотворення, зберігають свою спадковість, що дає підстави говорити про наявність певної правової традиції, яка в свою чергу надає правовій системі національного характеру, сприяє її самоідентифікації. Одночасно, в правосвідомості проявляються сформовані під впливом культурних, політичних морально-етичних, релігійних та ідеологічних чинників переконання та правила поведінки, які мають традиційний характер, є результатом імплементації попереднього правового досвіду й передаються для наступних поколінь. Ця сукупність правових детермінант, є на нашу думку правовою традицією, яка визначає унікальність правової системи, проявляється в правовій культурі, правовій ментальності, встановлює межі правосвідомості. Врахування досвіду попередніх епох, апелювання до історично сформованих цінностей є загалом умовою розвитку й збереження державності.

Саме тому, дослідження змісту, способів формування, реалізації правової традиції, її впливу на правову систему країни є актуальним з наукової точки зору. Суспільна актуальність дослідження правової традиції обумовлюється тим, що не зважаючи на десятиліття тоталітаризму, українці не втратили ментального зв'язку з західною системою правових цінностей, а їх захист в умовах повномасштабного вторгнення можна трактувати як умову збереження суверенітету.

Теоретичною і джерельною основою дисертаційної роботи стали праці українських та іноземних вчених Л. Авраменко, Дж. Асмана, М. Бедрія, Г. Бермана, М. Бирюкова, І. Бичко, І. Варави, Ч. Варги, Ю. Візницьі, Д. Вовка, А. Гамбаро, М. Герберта, П. Гленна, В. Гомонай, Й. Гусса, А. Дмитрієва, Т. Дуве, Я. Дячишина, Г. Єрмакової, Л. Заморської, М. Кельмана, В. Кобко-

Одарій, М. Козюбри, А. Колодія, Л. Костюк, О. Кресіна, Ю. Кривицького, Ю. Лободи, А. Луцького, І. Луцького, С. Максимова, Дж. Г. Меррімана, А. Мерник, І. Міми, М. Недюхи, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, С. Павлова, Н. Пильгуна, П. Рабіновича, М. Рязанова, О. Середи, О. Скакун, О. Скрипнюка, С. Скуріхіна, І. Терлюка, Є. Тітова, І. Ткачука, Є. Толкачової, М. Хаустової, О. Цапка та ін.

Отже, правова традиція – це окрема категорія права, що відображає результати правового розвитку попередніх історичних епох, є елементом правової системи і надає їй виразного національного характеру. Багатоманіття наукових підходів до трактування змісту правової традиції вказує на потребу системного аналізу способів її формування, розвитку і впливу на правову систему країни, що підкреслює актуальність, визначає структуру і завдання дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри права та публічного управління Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила» за напрямками «Трансформація правової системи України в умовах розвитку правових систем сучасності (теоретико-правовий та історико-правовий аспекти)» (державний реєстраційний номер 0116U002342) та «Закономірності розвитку і функціонування правової держави» (державний реєстраційний номер 0111U006673).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є визначення факторів, що впливають на формування її зміст правової традиції, як складової правової системи, яка надає їй виразного національного характеру. Сформульована мета обумовлює вирішення наступних завдань:

- проаналізувати, порівняти та систематизувати поширені серед українських та іноземних вчених теоретичні підходи до розуміння змісту правової традиції, її зв'язку з правовою системою, правовою культурою, правовим менталітетом;

- запропонувати авторську дефініцію поняття права традиція, визначити її функції, особливості реалізації;
- конкретизувати роль і способи впливу правової традиції на становлення і розвиток правової системи України;
- співставити функціональні можливості та взаємозв'язок правової традиції, правової культури, правового менталітету та правосвідомості;
- охарактеризувати ступінь спорідненості і взаємовпливу правової традиції, правового звичаю та правової спадщини;
- визначити ступінь впливу культурно-історичних та політичних чинників на зміст правової традиції;
- охарактеризувати ступінь відображення в національній правовій традиції морально-етичних та релігійних норм;
- конкретизувати специфіку формування і розвитку правової традиції під впливом правової ідеології;
- визначити перспективи й особливості трансформації правової традиції України в умовах євроінтеграції та глобалізації.

Об'єкт дослідження – права традиція як правовий феномен й структурний елемент правової системи.

Предметом дослідження є теоретико-правові та практичні аспекти взаємодії правової традиції з елементами правової системи.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стала сукупність підходів (філософський, аксіологічний, системний, діалектичний, структурно-функціональний та системно-генетичний) принципів (науковості, об'єктивності, історизму, термінологічний, порівнянності та відповідності) та філософських, загально-наукових та спеціально-наукових методів наукового пізнання. Зокрема: герменевтичний метод став умовою формування структурно-логічної схеми роботи; діалектичний і порівняльний метод, а також системний підхід сприяли аналізу теоретичної бази, співставлення ключових понять і термінів; аксіологічний підхід дозволив систематизувати зовнішні чинники, які формували ціннісну складову правової традиції; характеристика категоріально-

понятійного апарату, а також формування авторських дефініцій здійснювалося за допомогою термінологічного методу; формально-юридичний метод та принципи порівняності і відповідності стали основою для співставлення змісту правової традиції з правовою культурою, правовим менталітетом, правовим звичаєм; метод узагальнення став основою при формуванні висновків та пропозицій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному підході до характеристики змісту правової традиції як категорії права, що впливає на процес формування і розвитку правової системи, надає їй національного характеру.

У дисертації висунуто ряд авторських концепцій, висновків і рекомендацій, які мають істотне теоретичне і практичне значення, зокрема:

вперше:

- запропоновано авторську дефініцію категорії правової традиції, як сукупності історично сформованих правових детермінант, які мають колективний характер і визначають унікальність правової системи, формують способи вираження правової культури, встановлюють межі правосвідомості. Доведено, що правова традиція є загальноприйнятим способом розуміння права і правової системи;

- продемонстровано відмінності правової традиції від таких правових категорій як правова культура, правова ментальність, правосвідомість, правовий звичай, правове спадкування. Її унікальними особливостями визначено винятковий колективний характер, що відображає об'єктивний безпосередній та суб'єктивний опосередкований досвід сприйняття права;

- доведено, що правова традиція є самостійною, динамічною категорією, що розвивається під впливом культурно-історичних, морально-етичних, релігійних, ідеологічних та політичних факторів, які формують сукупність цінностей, правил поведінки суспільства й забезпечують трансляцію і наступність попереднього правового досвіду;

удосконалено:

- теоретичні знання про зміст, функціональні можливості та взаємозв'язок категорій правової культури, правосвідомості, правового менталітету, правового звичаю, правового спадкування, які кваліфікуються нами, як способи проникнення правової традиції в правову систему;

- знання про механізми впливу культурно-історичних, морально-етичних, релігійних та ідеологічних імперативів на зміст, способи збереження, утвердження і поширення правової традиції;

- концептуальне розуміння умов, способів та особливостей трансформації національної правової традиції, як умови реформування та модернізації національної правової системи, її адаптації до сучасних викликів і потреб суспільства;

дістали подальшого розвитку:

- теоретичні знання про ключові правові конструкції (правова система, система права, права культура, правова ментальність, правовий звичай та ін.), форми їх співвідношення та потребу популяризації з метою розвитку правової освіти та юридичної практики;

- концептуальні ідеї стосовно трактування змісту правової традиції українськими та іноземними вченими, а також способи застосування наукових підходів, принципів та методів наукового пізнання в порівняльно-правових дослідженнях.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною науковою роботою. Всі сформульовані в роботі положення, висновки і пропозиції зроблено на основі особистих досліджень автора, аналізу теоретичної і нормативно-правової бази.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання сформульованих і обґрунтованих в роботі висновків та пропозицій як методологічної основи подальших теоретико-правових, галузевих, прикладних та компаративістських досліджень. Матеріали дисертації використовуються в навчальному процесі Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила» при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Історія

держави і права», «Філософія права», «Актуальні проблеми теорії держави і права» (акт впровадження від 29.05.2024).

Апробація результатів дисертації. Ключові положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри права та публічного управління Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила», де було виконано дисертацію, а також оприлюднено на трьох конференціях, симпозіумах, в тому числі й міжнародних а саме: 46 Міжнародній науковій інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, Україна – м. Пшеворськ, Польща, 13-14 грудня 2022); 13-th International scientific and practical conference «*Development trends and improvement of old methods*» (Warsaw, Poland, December 12–15, 2023); VII Міжнародному науково-практичному симпозіумі «Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки. Післявоєнна відбудова України» (Івано-Франківськ, 25 травня 2023).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 8 наукових публікаціях, що розкривають основний зміст дисертації, з яких п'ять статей у наукових фахових виданнях України та три тези оприлюднених у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації. Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, логічно об'єднаних у дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (263 найменування на 27 сторінках) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 203 сторінки, з них основного тексту – 156 сторінок. Додатки розміщено на 5 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

1.1. Теоретичні підходи до тлумачення правової традиції

Для української правової науки поняття правової традиції є відносно новим, але викликає чималий інтерес серед науковців. Одночасно те багатоманіття підходів до його трактування призвело до існування численних визначень, які інколи суперечать один одному, або створюють загальне незрозуміння проблеми. Більше того, існуючі серед українських вчених підходи до розуміння правової традиції кардинально відрізняються від теоретичних розробок цього питання західними науковцями.

Керуючись проблемним підходом при характеристиці теоретичної бази дослідження, вважаємо за доцільне виокремити три групи наукових праць в межах яких відбувалося дослідження правової традиції. По-перше, це праці іноземних та українських вчених, які безпосереднього досліджують правову традицію, як окрему категорію права. По-друге, праці теоретиків та компаративістів, які при характеристиці правової системи, правової культури, правової ментальності, правового звичаю, згадують про наявність традиції й опосередковано визначають її змістове наповнення. По-третє, праці філософів, соціологів, культурологів, істориків, які досліджують феномен традиції, її значення для суспільства і вплив на розвиток держави.

Характеризуючи дослідження в яких безпосередньо розкривається зміст правової традиції, слід конкретизувати, що в національній та західній правовій науці існують протилежні підходи до її розуміння, які назагал звести до чотирьох ідейних напрямків: 1) асоціювання правової системи та правової традиції; 2) розуміння правової традиції як частини правової системи і аналога правової культури; 3) інтерпретація правової традиції, як умови національного державотворення (ототожнюється з історико-правовим досвідом і минулим); 4) трактування правової традиції як окремої юридичної категорії.

Найбільша кількість науковців схильні ототожнювати правову традицію та правову систему. Основоположником такої думки був відомий канадський вчений П. Гленн. Його праця «Правові традиції світу» [255], яка перевидавалася п'ять разів, стала своєрідною революцією в порівняльному правознавстві, і зразком для багатьох науковців, які досліджували правові системи. У згаданій праці, а також низці публікацій, зокрема «Західна правова традиція» [253], «Концепція правової традиції» [252], «Глобалізація та національні правові традиції» [254], він не тільки запропонував поняття «правової традиції», а й надав йому чіткого змісту. Керуючись принципом історизму, вчений довів, що правова традиція – це певна нормативна інформація, дотримання якої дозволяє стабілізувати правову систему конкретної держави [255, р. 74]. Як наслідок, вчений ототожнював поняття правової системи та правової традиції, але апелював при цьому до ідеї, що саме традиція визначає зміст і характер права. Назагал, запропоновані П.Гленном ідеї стосовно змісту правової традиції, можна звести до наступного:

- правові традиції не є статичними, а постійно розвиваються з часом. Будь-який закон чи ідея, на думку вченого є продуктом епохи, в якій вони реалізуються, адже безпосередньо залежать від суспільних процесів;
- національні правові традиції взаємопов'язані і впливають одна на одну адже впродовж тривалого часу всі держави (в інтерпретації П.Гленна правові системи – *авт.*) запозичували одна в одній ідеї створення та тлумачення права, а населення – правила суспільної поведінки, сприйняття права. Тільки історизм дозволяє визначити саме національний тип правової традиції, показати його розвиток;
- правова традиція найбільше розвивається під впливом соціальних, культурних, релігійних і політичних чинників, адже вони найкраще репрезентують соціальне тло, відображають потреби людей і суспільства загалом;
- основними зразками правових традицій є нормативні акти, інтерпретація яких може не тільки відповісти на питання з якою метою вони

створювалися, а й визначити можливості їх трансформації і зміни для задоволення поточних потреб суспільства;

- існування правової традиції можливе винятково в умовах правового плюралізму, оскільки він підкреслює різноманітність традицій та їхній історичний внесок у глобальний правовий ландшафт;

- розуміння правової традиції є умовою ефективного здійснення реформ, сприяє кращому сприйняттю права суспільством.

Ми цілком погоджуємося з ідеєю П.Гленна, що умовою розвитку правової традиції є історизми, а також соціальні, культурні, релігійні та політичні чинники, адже традиція – це насамперед те, як людина, соціальна група чи все суспільство сприймає окремі норми права. Одночасно, слушною є критика ідей П.Гленна, яку здійснив Д.Вовк, стосовно ототожнення правової традиції і групи правових сімей. Український вчений довів, що в такий спосіб відбувається «множення понять, коли одне і те саме явище позначається низкою різних термінів (правова сім'я і правова традиція або правова система і правова традиція)» [24, с. 302]. Подібне ототожнення приводить до того, що саме поняття правова традиція втрачає свою змістову цінність, більше того категорії правова система та правова сім'я є більш популярними і зрозумілими.

Отже, ідеї П.Гленна започаткували наукову дискусію стосовно змісту поняття правова традиція. Висунута ним ідея про ототожнення правової традиції та правової системи викликала дискусію в наукових колах. Одночасно, вчений справедливо звернув увагу на те, що традиція, а відтак і правова система чи навіть правова сім'я є досить динамічними, а основними факторами, що визначають їх зміну є соціальні, культурні, релігійні та політичні умови, тобто засоби регулювання суспільних відносин.

Іншими відомими іноземними вченими, що досліджували феномен правової традиції були Г. Дж. Берман, Ч.Варга, М.Вранкен, А.Гамбаро, М.Герберт, Т.Дуве, Дж. Г. Мерріман та ін. Для прикладу Дж. Г. Мерріман асоціює правову традиції з набором глибоко вкорінених, історично зумовлених поглядів на природу права, розумінням ролі права в суспільстві та державі,

специфікою організації та функціонування правової системи [259, р. 42]. Тобто вчений, запропонував вважати правову традицію частиною правової культури. Аналогічної думки дотримується угорський компаративіст Ч.Варга. Він переконує, що правова традиція «виконує роль джерела натхнення для ідентифікації з спільнотою, вона вимагає тяглости як заохочувальної чи пояснювальної сили» [17, с. 9]. Власне Ч.Варга, розглядає правову традицію, як спосіб сприйняття минулого, інтерпретації окремих правових явищ з метою їх адаптації до чинних суспільно-правових умов. При цьому вчений вказує, що окремі суспільства в минулому розвивалися винятково на основі традицій, а інші – на основі культури [17, с. 9].

Натомість Г. Дж.Берман, вважав традицію особливістю європейського права, і розумів її як зв'язок минулого і майбутнього, адже побудова ефективного суспільства не можлива без вивчення досвіду минулого і врахування історично обумовленої специфіки [245]. Цікаво, що вчений вказує, що правова традиція (він досліджував «західну традицію права» як цивілізаційну категорію – *авт.*) не піддається впливу релігії [8, с. 3]. Також він вказує, що утвердження світського права, відмова від середньовічної схоластики, були умовою утвердження верховенства права, що і є унікальністю західної правової традиції [8, с. 3-4].

Важливість правової традиції для сучасного права і збереження національного характеру правових систем визначає німецький вчений Т.Дуве. свою думку він обґрунтовує тим, що право має власну історію, воно формувалося під впливом різноманітних чинників, особливо релігійними, які утвердилися як традиційні [248].

Популярним серед іноземних вчених є дослідження правової традиції, як загальної світоглядної парадигми в межах правової системи. Такі вчені, як М.Вранкен [263] та А.Гамбаро [249], говорять про існування окремої «західної правової традиції» і в такий спосіб повторюють ідею П.Гленна про те, що правова традиція є аналогом правової сім'ї. Безпосередньо наслідує ідею П.Гленна М.Герберт. У праці «Правова система світу», він вказує, що традиція

знаходиться в основі правової системи, є умовою її існування і об'єднання однотипних систем у правову сім'ю [256, р. 308].

Також правова традиція безпосередньо чи опосередковано розглядається в публікаціях таких іноземних вчених, як Е.Гіденс [30] та Е.Гобсбаум [19]. З поміж ідей згаданих вчених, слушною видається думка британського історика Е.Гобсбаума, що в основі правової традиції завжди опирається на модифіковане трактування минулого, а отже є суб'єктивною. Більше того, в основі правової традиції можуть бути і вигадані чи навіть містифіковані факти і явища, які впродовж часу набули ознак реальності [19, с. 20]. Натомість Е.Гіденс вказує, що традиція в праві – це спосіб поєднання минулого та сучасного [30, с. 32].

Якщо говорити про українських науковців, то правова традиція як окрема категорія права стала об'єктом наукових пошуків Д.Вовка, В.Кобко-Одарій, Ю.Любоди, Ю.Оборотова, С.Павлова, І.Терлюка, Є.Тітова, О.Цапка та ін.

Одним із перших українських вчених, який почав використовувати поняття правової традиції, як окремої юридичної категорії був Ю.Оборотов. Вчений насамперед звернув увагу на відмінність правової традиції та правового звичаю. Власне, правову традицію, він вважав більш універсальним поняттям, адже традиція є динамічною формою розвитку права, тоді, як звичай – усталена категорія, яка в кращому випадку може бути адаптованою до нових правових умов [125, с. 24]. У монографії «Традиції і новації у правовому розвитку» (2001 р.) Ю.Оборотов запропонував визначення правової традиції, як форми соціального (правового) спадкування, який забезпечує зв'язок часів [123, с. 61]. Пізніше вчений по відношенню до правової традиції використав дефініцію правового стилю правової системи [124, с. 24]. В цьому випадку можна говорити, що вчений розглядає правову традицію як елемент правової системи. Тотожним до поняття правова традиція Ю.Оборотов вважає поняття правова культура [124, с. 24].

Одночасно, Ю.Оборотов доводить, що саме наявність правової традиції є умовою «з'єднання правових систем у правову сім'ю» [124, с. 12]. Тобто, традицію, він пропонує розуміти одночасно, як видову ознаку і як загальну

цінність, що властива для різних правових систем. У кінцевому випадку, правова традиція на думку одеського дослідника – це умова цілісності права. Ми погоджуємося з таким формулювання і вважаємо, що традиція сприяє не тільки цілісності права (формування національної правової системи), вона забезпечує виділення специфічних рис і правил поведінки, які дозволяють говорити про національні особливості права.

Схожої з Ю.Оборотовим позиції стосовно трактування правової традиції дотримується Д.Вовк. У цілій низці праць, зокрема «Правова традиція: розуміння у контексті співвідношення з правовою системою і правовою культурою» [23]; «Правова традиція: підходи до розуміння» [22], «Християнська правова традиція як категорія теорії права» [25], «Про зміст категорії «правова традиція» та її значення у порівняльно-правових дослідженнях» [24] та ін., сформував думку, що правова традиція є окремою категорією права, яка «характеризує специфічність ідеального і матеріального буття права в контексті уявлення про його історичний розвиток» [25, с. 14]. Тобто, правовою традицією є не окремі правові явища чи норми права, а чинники, що визначають їх унікальність, процес формування і розвитку, тощо. Ми погоджуємося з такою думкою і вважаємо, що до згаданих чинників варто додати правила поведінки і сприйняття права, які впродовж певного хронологічного відтинку стали традиційними.

Д.Вовк доводить безпосередній зв'язок правової традиції та правової культури. Він вважає, що правові традиції «супроводжують» культуру і «відображають практику правового регулятора, його генезу і життя як прояву людської активності, форми людських відносин» [24, с. 304]. Єдиною відмінністю, яка існує між згаданими категоріями, вчений вважає те, що правова культура є позитивною практикою, а правова традиція – відображає як позитивні так і негативні практики сприйняття права, в тому числі відображає розвиток антиправових явищ (деформації правосвідомості, протиправну поведінку, неправові закони тощо) [24, с. 304]. Розмежовуючи в такий спосіб правову традицію і правову культуру Д.Вовк має рацію, але цим самим вказує, що вони

не тотожні. Більше того, виокремлюючи специфіку правової традиції, вчений вказує саме на її відмінні риси від правової культури, хоч стверджує, що її не варто розглядати, як окрему правову категорію. Як наслідок, вважаємо дискусійними наступні тези Д.Вовка стосовно заперечення окремішності правової традиції, як правничої категорії. По-перше, вчений вказує на неможливість виокремлення окремих правових традицій, оскільки існують нетрадиційні суспільства [24, с. 305]. Поняття «нетрадиційне суспільство» є філософською, а не правовою категорією. В цьому контексті варто говорити не про суспільство, а про правову систему, адже правова традиція визначає її унікальність. По-друге, Д.Вовк доводить, що в кожному суспільстві в момент його розвитку відбувається боротьба двох традицій – архаїчної і нової. Як приклад такої боротьби він наводить філософію природнього права, яка розвивалася під впливом ідей античності [24, с. 305]. В цьому випадку, ми частково погодимося з дослідником, адже правова традиція не є сталою константою, вона розвивається як і кожна категорія права, адже є безпосереднім виявом діяльності людини. По-третє, Д.Вовк вказує, що правову традицію сприймають винятково, як минуле права, що є абсолютно не правильним, адже для прикладу традиція римського права чи демократизму еволюціонують і пристосовуються до умов сьогодення. По-четверте, Д.Вовк справедливо зауважує, що під правовою традицією слід розуміти не все минуле (спадщину), а тільки те, що має значення для сучасності [24, с. 305].

Слід зауважити, що Д.Вовк зосередив увагу винятково на християнській правовій традиції, яку вважає ключовою для розвитку правової системи України [25]. На нашу думку, попри вагомий вплив християнства, наша правова традиція запозичила винятково морально-етичні імперативи, а також окремі практики правовідносин, які були започатковані Церквою, але в жодному випадку не може трактуватися винятково як детермінована саме християнством.

Як частину правової культури, розглядає правову традицію С.Павлов, який запропонував визначення правової традиції, як «історично перевіреної форми правового досвіду, правової пам'яті, правових знань та правових уявлень, що

передаються від покоління до покоління як прийнятний спосіб організації права у суспільстві, як модель формування правового устрою, правопорядку та ієрархії правових цінностей» [138, с. 5]. Подібна дефініція, на нашу думку близька до поняття «історизм в праві» або «історицизм» (категорія європейської правничої науки, яка доводить існування в нормах права історично детермінованих факторів – *авт.*). С. Павлов, вважає правову традицію елементом або феноменом правової культури, складовою спадкоємності права [138, с. 14]. Хоч дослідник наділяє правову традицію стабілізаційною, закріплюючою, соціалізуючою і регламентуючою функціями, він фактично зводить її до закономірного елемента формування правової системи, а не умови існування останньої.

Цінністю дослідження С.Павлова є те, що вчений запропонував критерії класифікації правових традицій за інституційною, нормативною, функціональною та ідеологічною ознаками [138, с. 9]. Назагал, дослідник виділяє правотворчі, законодавчі, конституційно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові, цивільно-правові, загально-соціальні, спеціально юридичні, духовно-естетичні, ідеологічні, історичні, політичні та ін. [140, с. 9-10]. На нашу думку, таке багатоманіття різновидів правової традиції є підтвердженням не приналежності їх до правової культури, а про окремішність, адже вони впливають на всі сфери правовідносин, формують правову систему.

У межах правової культури або її складової – правової ментальності, розглядає правову традицію В.Кобко-Одарій. В цілому ряді публікацій [64-67], досліджуючи специфіку правового менталітету українців, дослідниця постійно оперує поняттям правової традиції, але не пропонує власної дефініції. Одночасно вона посилається на визначення яке запропонував Ю.Оборотов та Ю.Лобода, при тому, що згадані автори по різному тлумачать цю категорію. Одночасно, слід відзначити той факт, що дослідниця чітко деталізувала історично детерміновані риси права, які можна вважати традиційними і які визначили суть національного правового менталітету.

Окрему групу дослідження правової традиції складають праці науковців, які розглядають це поняття винятково в контексті національної традиції

державотворення, а отже асоціюють її з історичним прогресом. Подібні висновки можна знайти в працях М.Чубатого, І.Терлюка, О.Цапка та ін. Важливо, що М.Чубатого варто вважати першим дослідником правової традиції, адже в 20-х рр. ХХ ст. будучи членом Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові, він застосовував поняття правової традиції, для пояснення основних етапів розвитку української державності починаючи з Давньоруських часів. М.Чубатий запропонував ідею етнічності, як умову самобутності, в тому числі й в процесі становлення правової системи. Так, оцінюючи процес рецепції візантійського права на Русі, він вказав, що воно сприяло винятково централізації, адже кожне слов'янське плем'я-князівство, мало власне звичаєве право. Під впливом візантійського права було створено «Руську Правду», яка не стала його прямою рецепцією чи компіляцією, а просто уніфікувала правові звичаї слов'ян. Натомість в Німеччині, римське цивільне право витіснило німецьке право [128, с. 44].

Стосовно наукових висновків І.Терлюка, то в дисертаційній роботі «Українська національна державність: формування державно-правової традиції (друга половина ХVІ – початок ХХ ст.)» [195], він використовує поняття «державно-правова традиція» і асоціює її з явищем націогенезу і формуванням національної держави [195, с. 91]. Вчений також переконує, що правова традиція є основою національної ідеї. Однак, пов'язуючи державно-правову традицію і процес націогенезу, крайньою нижньою межею формування першої він вважає період козацтва, а саме останню третину ХVІ – першу половину ХVІІ ст. [195, с. 92]. Ми не зовсім погоджуємося з такою інтерпретацією, адже в правовій системі України чимало традиційних норм, що сформувалися в період Давньоруської держави і навіть додержавну епоху.

Цікаво, що І.Терлюк, в одному місці ототожнює правову і державно-правову традицію [195, с. 81], а в іншому – конкретизуючи зміст останньої, вказує, що вона корелюється з політичною і правовою традицією [196, с. 92].

У контексті історизму правову традицію розглядає Л.Ілин. В публікації «Еволюція правосприйняття українців починаючи з середини ХІХ ст.»,

дослідник використовує поняття традиційності у контексті саме правосприйняття [57]. Він пропонує трактувати традиційність, як «світоглядні підходи до розуміння права, які залишилися без змін не зважаючи на зміну суспільно-політичних, культурних та інших умов» [57, с. 60]. Одночасно, вчений використовує як синоніми поняття правова та державно-правова традиція, але не конкретизує їх зміст.

Оригінальністю трактування правової традиції відзначається Ю.Лобода, який трактує її поняттям «правова» [91-95] чим фактично ототожнює з правовою системою. У дисертаційному дослідженні та монографії, що опублікована за його результатами «Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу)» Ю.Лобода не тільки запропонував власну дефініцію, а й конкретизував методологічний інструментарій дослідження правової традиції [94]. Ключовою тезою Ю.Лободи, що правова традиція є окремою категорією, є та, що між емпіричним базисом правової теорії та її загальнопрогнозованим поняттям права, має існувати проміжна ланка, якою і власне є правова традиція [91, с. 93]. Основною ознакою правової традиції, що забезпечує її унікальність і одночасно пов'язує з правовою культурою, є на думку науковця – етнічність [91, с. 93]. Тобто, мова йде про набір історично детермінованих культурних ознак народу чи етносу. Ця теза абсолютно співпадає з українською традицією державотворення, адже саме ідея етнічної єдності виступає як одна із правових традицій, що переросла в категорію суверенітету. Саме етнічні, а отже культурні ознаки сприяли тому, що європейські народи успадкувавши римське цивільне право не стали римлянами, вони зберегли власну ідентичність і адаптували конкретні норми права до власних суспільно-політичних умов.

Отже, серед дослідників які безпосередньо вивчають зміст правової традиції виділяється чотири тематичні напрямки – повної асоціації з правовою системою; асоціації з правовою культурою або частиною правової системи; трактування як умови національного державотворення; як окремої категорії.

Ціла група українських вчених, часто вживаючи поняття правова традиція не конкретизують його змісту, не подають авторської інтерпретації, але контекст в якому вони його використовують дають підстави зробити висновок, що як правило відбувається або асоціація з правовою системою, або як її окремого і навіть системоутворюючого елементу. Так, для прикладу К.Степаненко в публікації «Правова система України: вітчизняна правова традиція та проблеми трансформації», не конкретизує змісту поняття, але асоціює її з традицією державотворення, а також історично сформованими правилами поведінки, які власне і сформували правову систему [188]. Аналогічно й К. Босак, досліджуючи традиції і звичаї, що формують політику запобігання злочинності, використовує поняття релігійних, культурних, духовно-сімейних і професійних традицій, але не виокремлює правові [13].

Оригінальністю ідей відзначається дисертаційна робота М.Суходолі «Правова культура та позитивні форми правосвідомості: теоретико-правові аспекти співвідношення» [191]. Хоч дослідниця не досліджує безпосередньо правову традицію, але вона її вважає умовою поєднання суспільних, національних, правових і політичних культур на макрорівні правової культури [191, с. 4]. Одночасно, дослідниця не подає власної інтерпретації поняття правова традиція. Схожої думки дотримується С.Скуріхін. В монографії «Морфологія і динаміка правової культури» вчений багато уваги приділяє процесу формування правової культури і вказує на важливість релігійної, культурної та інших традицій, які є маркером популярності певної ідеї серед населення держави [186, с. 94].

Також загальні теоретичні уявлення про правову традицію представлені в працях відомих українських теоретиків права М.Козюбри, Н.Оніщенко, П.Рабіновича, Ю.Шемшученка, відомих компаративістів – А.Дмитрієва, С.Погребняка, М.Савчина, І.Ситара, В.Ткаченка, О.Чорнобая та ін. Для прикладу М.Козюбра, вказує на важливість існуючих в правовій системі традицій в процесі євроінтеграції. Збереження самобутності правової системи, на його думку, є основним завданням держави [69, с. 5]. Одночасно, М.Козюбра вказує на потребу

відмови від традицій, що сформувалися в радянський період, адже вони за змістом і характером діаметрально-протилежні європейським [70, с. 13]. Окремі відомості про традицію в праві містяться в публікаціях І.Ситара [178-179].

Насамкінець слід зазначити, що традиція, як самостійна категорія активно вивчається філософами, культурологами, істориками, політологами та соціологами, зокрема О.Гордійчук, Л.Костюк, Я.Кучіним, В.Майданюком, Н.Хадімовою, М.Філіпп'євим, О.Філіпп'євою та ін. Останні для прикладу вважають, що традиція є елементом культури і відповідає за збереження спадкоємності [209, с. 41]. Цікаво, що дослідники вказують на існування традиції в праві, але винятково, як сукупності позитивних практик сформованих в попередні історичні періоди [209]. Аналогічної думки дотримується Н.Хадімова [212].

Цінний теоретичний матеріал почерпнуто з праць українських вчених, які досліджували правову культуру, правовий менталітет, правову ідеологію, правосвідомість. У цьому контексті варто згадати роботи І.Бичко, І.Варави, Ю.Візниці, В.Віконського, О.Волошенюка, Ю.Дмитрієнка, Т.Іванової, С.Короеда, Ю.Кривицького, І.Криховецького, А.Луцького, О.Макеєвої, М.Недюхи, Н.Новікової, А.Овчиннікової, О.Петришина, Г.Попадинець, О.Рудакевича, Г.Савчин, Р.Сербина, А.Скуратівського, С.Скуріхіна, Т.Стисло, М.Суходолі та ін.

Узагальнюючи основні теоретичні підходи до трактування змісту правової традиції, слід вказати, що в українських та іноземних вчених домінує різний підхід до трактування правової традиції. Якщо серед європейських та американських правників домінуючим є переконання про тотожність правової традиції та правової системи, або оцінки цих категорій, як окремих, то українські дослідники, в переважній більшості ототожнюють правову традицію з правовою культурою. Аналіз праць українських вчених дає підстави стверджувати, що подібне ототожнення зроблено насамперед через посилання на праці російських дослідників.

Ми схильні відокремлювати правову традицію від правової культури чи правового менталітету і вважати її складовою правової системи. На нашу думку, правова традиція – це сукупність історично сформованих правових детермінант, що визначають унікальність правової системи, формують способи вираження правової культури, встановлюють межі правосвідомості. Правова традиція на відміну від правової ментальності має винятково колективне вираження, володіє виховною функцією та функцією зберігання, й може трансформуватися під впливом внутрішніх об'єктивних і зовнішніх суб'єктивних факторів.

Також, правову традицію варто вважати сукупністю результатів правового розвитку попередніх історичних епох, які стали популярними в суспільстві і відтворювалися в межах конкретної правової системи. В цьому випадку правова традиція є близькою до правового досвіду й виступає елементом правової системи.

Таким чином, характеризуючи теоретичні підходи українських вчених до трактування змісту правової традиції, слід виокремити спільний недолік – уникнення аналізу праць європейських чи американських вчених і ретрансляція ідей російських науковців. В окремих випадках має місце використання винятково російської літератури, що не стільки є порушенням етичних стандартів, як веде до однобокості трактування наукових ідей.

Аналіз теоретичної бази показав, що науковці, досліджуючи правову традицію зіткнулися з двома ключовими проблемами. По-перше, це поняття досить абстрактне і для його пояснення можна застосувати багато з існуючих правничих категорій типу правова культура, правовий менталітет, історична пам'ять, тощо. По-друге, правова традиція є сутнісною категорією в межах якої не достатньо вивчити зміст і специфіку реалізації конкретної правової норми, що стала традиційною, варто врахувати специфіку певного історичного етапу коли ця норма виникла і коли вона утвердилася, як елемент історичної пам'яті.

1.2. Методологічні засади дослідження та категоріально-понятійний апарат

Поняття «правової традиції» є міждисциплінарним за своїм характером, адже провокує дослідження ґрунтовних зв'язків між державою, правом, суспільною свідомістю, а також вимагає врахування історичного досвіду. Подібні дослідження здійснюються в межах порівняльного правознавства, що логічно з огляду на зв'язок правової традиції з правовою системою, правовою культурою, правосвідомістю, правовою ментальністю, звичаєм, тощо. Як наслідок, в межах нашого дослідження використано методологічний інструментарій юридичної компаративістики, а також сукупність принципів, підходів і методів наукового пізнання.

Якщо говорити про важливість компаративістських досліджень, то як зауважив А. Дмитрієв, вони дозволяють «вивчати явища правової дійсності, які раніше не охоплювались проблематикою правознавства, та вийти за національні рамки своєї правової системи» [38, с. 25-26]. Власне таким явищем і є права традиція, дослідження якої вимагає власної сукупності прийомів, принципів і методів наукового пізнання.

В українській правовій науці наявна власна школа в межах, якої досліджується наукова методологія. В цьому контексті вартими уваги є висновки і узагальнення М. Дядюри [44], А. Колодія [72], М. Костицького [75], А. Конверського [134], С. Щерби [238] та ін. Так, наслідуючи ідею М.Костицького, що сучасна наука володіє багатоманіттям методологічних підходів, і «методика конкретного наукового дослідження може виглядати як мозаїка методів» [75, с. 10], ми охарактеризуємо основні наукові принципи, прийоми і методи наукового дослідження які безпосередньо застосовувалися в роботі, дали можливість розкрити природу і зміст правової традиції. Аналогічно й М.Козюбра вказує, що основним завданням методології є пошук в тому числі й нових підходів і методів дослідження, а не «неоднозначне і непослідовне застосування усталених методів і методологічних підходів» [71, с. 35].

Керуючись академічним визначенням методології, як «концептуального викладу мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища» [53, с. 72] необхідно детально конкретизувати підходи, принципи і методи наукового пізнання, що застосовувалися при розкритті змісту правової традиції. Одночасно, слід наголосити, що в своїй роботі ми не керуємося засадами філософії традиціоналізму, яка вказує, що основоположним джерелом традиції є не людина, а зовнішній «творець» [204]. Власне ідея традиціоналізму, в основі якої знаходиться несприйняття сучасності [205], суперечить самій ідеї розвитку і еволюції правовідносин, адже кожна традиція, це новація, що сформувалася, як закономірний результат еволюції суспільних відносин, розвитку права, і завжди змістовно була новою по відношенню до попередньої епохи. Основним філософським підходом, що дозволяє з'ясувати змістове наповнення і сферу впливу правової традиції вважаємо раціоналізм.

Основою визначення методологічної системи, яка дозволяє визначити і розкрити предмет дослідження – є підхід. Нами застосовано філософський, аксіологічний, системний, діалектичний, структурно-функціональний та системно-генетичний підходи.

Власне філософія виступає інтегруючим началом, що встановлює орієнтири наукових пошуків. У межах компаративістських дослідження, філософський підхід до вивчення природи і структури досліджуваного предмета дозволяє розкрити взаємозв'язки з іншими правовими категоріями, оцінити рівень суспільного сприйняття окремих явищ і процесів. З огляду на те, що в основі правової традиції знаходяться цінності, застосування аксіологічного підходу є умовою об'єктивного дослідження. Важливість цього підходу пояснив А.Фальковський, адже завжди має місце «цінність права як соціального регулятора; право здатне втілювати в життя певні цінності; має місце ціннісне наповнення права» [208, с. 12].

В основі інструментарію системного підходу знаходиться ідея оцінки кожного досліджуваного об'єкта, як систем. Більше того, співставляючи правову

традицію та правову систему, ми аналізували характер того наскільки розвиток цих категорій залежить від поведінки людей чи соціальних груп. Одночасно, кожна система є динамічною, а її розвиток відбувається як правило ієрархічно. Тому дослідження суспільних, політичних та інших процесів, що впливали на формування правової традиції дозволило не тільки виокремити її специфічні риси, а й встановити рівень спорідненості з іншими категоріями права.

Використання діалектичного підходу обумовлене потребою визначення ступеня впливу правової традиції на правову систему, правову культуру, праворозуміння, а також виокремити причинно-наслідкові зв'язки й внутрішні суперечності, що виникли під час формування правових ідей і парадигм, які стали традиційними. За допомогою структурно-функціонального підходу виокремлено суб'єкти та об'єкт дослідження, встановлено взаємозв'язки між ними. Окрім того, правова традиція володіє низкою функцій, вивчення і структуризація яких відбувається насамперед завдяки структурно-функціональному підходу. Назагал, умови становлення і розвитку правових ідей, правил суспільної та індивідуальної поведінки на норми права, які стали складовою національної правової системи, а отже набули традиційних рис, аналізувалися на основі системно-генетичного підходу.

Стосовно наукових принципів, то їх прийнято вважати основоположними ідеями права, що забезпечують його зв'язок з іншими сферами суспільного життя. Характеристика наукових принципів важлива, адже окремі правові традиції формувалися першочергово, як ідеї, а відтак набули значення звичаю, традиції, елементу правової культури і правової системи. Виходячи з наукового розуміння принципу, як «вихідних ідей, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації» [28, с. 110-111], саму правову традицію можна вважати принципом, адже вона є універсальною і відображає колективну поведінку. Як зауважує, авторитетний український вчений А. Колодій, будь-які принципи «є продуктом людської діяльності, результатом

якої вони виступають й інтереси якої вони задовольняють» [72, с. 42]. Тобто принципи будучи об'єктно орієнтованими дають можливість з'ясувати природу походження конкретного правового явища, спосіб його відображення в повсякденній поведінці людей. Ми погоджуємося з думкою О.Зайчука, що «у принципах права синтезується світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права» [51, с. 22].

У контексті теоретико-правових досліджень прийнято говорити про принципи науковості, всебічності, об'єктивності, конкретності, комплексності, історизму, системності, діалектичності, детермінізму, герменевтики, феноменології, формальної логіки, універсальності [37, с. 164; 221]. В нашому дослідженні знайшли відображення насамперед загальні принципи науковості, об'єктивності, історизму та термінологічний, а також принципи порівняльного правознавства – порівнянності та відповідності.

Основоположним в будь-якому дослідженні є принцип науковості. В сфері права, застосування цього принципу пояснюється потребою об'єктивного аналізу й оцінки реальної дійсності в тій сфері, яку необхідно врегулювати [9, с. 25]. Одночасно, як слушно зауважує Н.Охріменко «принцип науковості вимагає застосування всіх необхідних наукових засобів і методів, прогнозування наслідків дії прийнятих норм права» [137, с. 131]. Хоч подібний висновок зроблено для процесу нормотворення, вважаємо, що він важливий і для оцінки процесу формування правової традиції, яка складається в тому числі й з окремих норм права. На нашу думку, основна перевага принципу науковості полягає в тому, що він базується на основі системного підходу, а отже дає можливість визначити місце правової традиції в правовій системі, взаємозв'язок з правовою культурою, ментальністю, звичаєм. Окрім того, науковість є складовою методу зіставлення, а тому будь-яке компаративістське дослідження повинно ґрунтуватися на її інструментарії.

Базовим історичним принципом на думку О.Ярмиша є принцип об'єктивності [242, с. 68]. Трактуючи цей принцип, як «правдиве відображення державно-правової дійсності в науковому знанні, відтворення її такою, якою

вона існує чи існувала реально» [4, с. 63], вважаємо, що тільки об'єктивні та доведені факти можуть розглядатися як висновки. Одночасно, сформульовані припущення повинні ґрунтуватися на достовірності та незаангажованості.

У контексті нашого дослідження застосування принципу об'єктивності відбувалося з позиції неупередженості (уникнення впливу особистих поглядів та переконань дослідника на результати аналізу, що є особливо важливим при порівнянні різних правових систем); точності й надійності (використання достовірних джерел, перевірених фактів та їх систематичного аналізу); систематичності і послідовності (всі аспекти правової традиції аналізуються відповідно до визначених критеріїв і методів, що дозволяє уникнути пропусків і суперечностей у дослідженні); відтворюваності та універсальності (для верифікації результатів дослідження та забезпечення їх наукової значимості забезпечено можливість іншим дослідникам повторити дослідження і отримати подібні результати); порівняльності (порівняння правових традицій дозволяє уникнути етноцентризму та суб'єктивних оцінок); наукової ваги (об'єктивні результати мають більше значення для наукового співтовариства, оскільки вони базуються на наукових методах і не залежать від особистих поглядів дослідника).

Застосування принципу історизму пояснюється історичною визначеністю змісту правової традиції. Окрім того, історизм є умовою визначення впливу культурного, економічного, соціального і політичного чинника на процес нормотворення. Принцип історизму передбачає вивчення явищ у їх історичному контексті, що дозволяє глибше зрозуміти їх розвиток, еволюцію та вплив на сучасність. Внаслідок застосування принципу історизму встановлено закономірності і умови формування окремих традицій (насамперед тих, які опираються на норми християнської етики і моралі), вектор їх розвитку. Також, встановлено причинно-наслідкові зв'язки між подіями, що відбулися у минулому, і сучасними явищами. Це дозволило зрозуміти, як усталені для українців звичаї правової поведінки (інститут сім'ї, тощо) вплинули на формування сучасних традицій та особливості національної правової системи. Також принцип історизму дозволив проаналізувати еволюцію окремих правових

інститутів, їх адаптацію до змінюваних соціально-економічних умов і як наслідок оцінити їх ефективність. Також принцип історизму важливий в умовах порівняння специфіки правових сімей, зокрема романо-германської і англосаксонської в контексті застосування правового прецеденту, який в умовах сьогодення стає практикою в діяльності Європейського суду з прав людини.

Оперування значною кількістю понять і термінів обумовило використання термінологічного принципу. Кожне поняття сформоване історично, так само еволюція його змісту відбувалася під впливом розвитку теоретичних наукових знань, визначення взаємозв'язку з іншими поняттями, формування їх ієрархії. У відповідності до послідовності, яку запропонували Ф. Чмиленко та Л. Жук, обсяг і зміст поняття визначають через родову ознаку і найближчу видову відмінність [223, с. 8]. Це передбачає дослідження родового поняття, виокремлення ідентифікуючої ознаки. Згадані дослідники пропонують три правила визначення понять, зокрема: співрозмірність – обсяг визначуваного поняття має відповідати обсягу поняття, яке визначає; уникнення тавтології; чіткість і однозначність формулювання [223, с. 12]. Керуючись подібними правилами нами запропоновано авторську дефініцію поняття «правова традиція», власні інтерпретації категорій «правовий менталітет», «правовий звичай», тощо.

Якщо говорити про принципи порівняльного правознавства, то ключовими виступають порівнянність та відповідність. Власне порівнюваність є основою будь-якого дослідження в якому підставляється зміст правничих категорій, або відбувається їх ототожнення. Закономірно, що в ієрархії понять не завжди варто порівнювати правову систему і правовий звичай чи правову ментальність. Порівнянню повинні піддаватися або тотожні питання, або близькі за впливом на суспільні відносини, тощо. Як наслідок, основний зміст принципу порівнянності зводиться до правила, що поняття не просто повинні бути порівняні, між ними має існувати зв'язок, в тому числі й прихований [155].

Іншим принципом порівняльного правознавства – є принцип відповідності. В реалізації цього принципу також діє правило, що умовою відповідності є тотожна природа і характер порівнюваних явищ, процесів, інституцій, тощо.

Цікаво, що така відповідність повинна бути реалізована на макро- та мікрорівні [174, с. 18]. Так, на макрорівні (загальнотеоретичному) встановлюється відповідність певних проблем і їх вирішення – порівнюється законодавча техніка, способи тлумачення нормативних актів, визначення ролі правового прецеденту, тощо. На мікрорівні (практичному) здійснюється пошук відповідностей конкретних правових заходів суспільним проблемам, які вони покликані врегулювати, повноваження органів влади і потреби суспільства, тощо.

Стосовно методології, то об'єктивність дослідження досягається винятково завдяки багаторівневості методів. Сукупність філософських, загально-наукових, спеціально-наукових методів є умовою широкого аналізу досліджуваного об'єкту, розкриття його специфічних рис і особливостей. Не вдаючись до конкретизації і загальної характеристики усіх груп методів, констатуємо, що ключовим в процесі нашого дослідження був порівняльно-правовий метод.

Власне порівняння як метод є одним із найпопулярніших методологічних інструментів сучасної науки. Це один з ключових логічних прийомів пізнання, яке розглядається в поєднанні з прийомами аналізу, синтезу, індукції, дедукції [151, с. 67]. У правових дослідженнях порівняльний метод застосовується при виявленні загальних і специфічних рис таких явищ, як норми права, джерела права, правопорушення, а також виявлення загальних і сталих ідей в об'єкті дослідження [150, с. 15]. Для характеристики правової традиції, як окремої категорії права необхідно було співставити її з правовою культурою, правовим звичаєм, визначити спільні та відмінні риси з правовою системою. Порівняльний метод дозволяє дослідити, як різні правові традиції взаємодіють між собою, впливають одна на одну та інтегруються у процесі глобалізації. Одночасно, метод порівняння дозволяє виявити проблеми та слабкі місця правових систем, що допомагає у розробці рекомендацій для їх удосконалення. Це насамперед аналіз проблеми правового нігілізму, недосконалості правових процедур, недостатньої захищеності прав людини, тощо.

Одним із основних методів у дослідженні права є формально-юридичний. Основний акцент при його застосуванні здійснюється на аналізі правових норм, їхньої структури, логіки та систематизації. Цей метод дозволяє вивчати право як цілісну систему, що складається з конкретних норм та принципів. Керуючись правилами логічної послідовності прослідковано зміст ідей і дефініцій, які набули ознак традиційності, зокрема понять «свободи», «моралі», тощо. За допомогою формально-юридичного методу сформовано логічно-послідовну структуру й визначено місце правової традиції в процесі формування і розвитку національної правової системи. За допомогою формально-юридичного методу нами змодельовано вектори трансформації і розвитку правової традиції в умовах глобалізації, виокремлено напрямки розвитку правової політики держави, збереженню окремих правових теорій та концепцій.

Одночасно, зважаючи на те, що формально-юридичний метод не враховує суспільний динамічний вплив на досліджуваний предмет [194, с. 137], нами застосовано ідеалістичний метод, який ґрунтується на вивченні ідей, принципів та концепцій, що лежать в основі правових систем і традицій. Останні є винятково суб'єктивним явищем, адже відображають волю особи чи групи людей. Одночасно, врахування філософських і моральних парадигм дозволяє сформувати ідеальну конструкцію й виокремити специфіку правової традиції, вивчити зміст категорій справедливість, свобода, рівність, права людини та інші, які є її складовою. Одночасно, розвиток правової традиції відбувався під впливом етичних, моральних та метафізичних підстав, що також аналізуються за допомогою ідеалістичного методу. Назагал, застосування ідеалістичного методу при дослідженні правової традиції дозволяє глибше зрозуміти філософські та моральні основи права, його етичні принципи та ідеї, що впливають на формування правових норм і інститутів. Це сприяє більш комплексному аналізу правових систем, виявленню їх сутності та розвитку нових ідей для вдосконалення права.

Застосування конкретно-історичного методу при дослідженні правової традиції пояснюється тим, що всі явища та події є повторюваними за своїм

характером. Власне конкретно-історичний метод дає можливість виокремити, як особливість окремого правового явища, так і встановити його «тяглість» впродовж окремого періоду історії, взаємозв'язок з іншими подібними явищами. З огляду на те, що однією із складових української правової традиції є розуміння держави, постійна боротьба за її інституційне оформлення, за допомогою конкретно-історичного методу можна зрозуміти не тільки причини поразки визвольних змагань, а й зрозуміти, чому зараз українці настільки скептично відносяться до дій влади, ідеалізують окремі правові норми та ідеї.

З-поміж філософських методів, які застосовувалися нами в процесі дослідження правової традиції доцільно виокремити діалектичний. Його перевагою є те, що він дозволяє оцінити «об'єкт як складову частину системи, де всі елементи взаємопов'язані і впливають один на одного» [112, с. 28]. Сходження від абстрактного до конкретного дозволило встановити, що правова традиція є окремою юридичною категорією, що володіє власним набором функцій і впливає на правову систему, правову культуру, тощо.

Безпосередньо пов'язаним з діалектичним методом є герменевтичний, який є умовою конкретизації предметної області дослідження [53, с. 132]. Цей метод, а також термінологічний стали ключовим в процесі інтерпретації понять і термінів. Власне термінологічний метод базується на деталізації змісту досліджуваних об'єктів та явищ [133, с. 45], що дозволило виявити спільні та відмінні риси правової традиції й інших правових категорій, а також з'ясувати ступінь впливу на неї правової ментальності, ідеології, морально-етичних норм. Пошук дефініцій окремих понять і термінів, важливий не тільки при формуванні єдиного понятійного апарату й об'єктивності досліджень, а й для порівняння думок науковців [62, с. 75]. В останньому випадку важливо зрозуміти різноманіття підходів до інтерпретації правової традиції українськими та іноземними вченими.

Важливим філософським методом є узагальнення, адже за його допомогою вдалося системизувати отриману інформацію, сформувані проміжні і підсумкові висновки. Інструментарій методу узагальнення передбачає аналіз конкретних

випадків, внаслідок чого встановлено властивості та закономірності розвитку правової традиції, виявлено спільні та відмінні риси з правовою культурою, правовим менталітетом. Важливість цього методу пояснюється тим, що він сприяє розвитку наукового знання, вдосконаленню правової системи та розумінню суспільно-правових процесів.

Отже, сукупність наукових підходів, принципів та методів наукового пізнання, дозволили систематизувати теоретичну базу, запропонувати авторські дефініції окремих правових категорій, виокремити правову традицію в окрему категорію права.

Аналіз теоретичної бази та сукупність методологічних підходів вказують на багатогранність змісту категорії права традиція і її взаємозв'язок з такими юридичними поняттями, як право, правова система, правова культура, правовий менталітет, правова спадщина, історична пам'ять, правова спадщина та ін. Важливо, що в українській та іноземній науці нагромаджено значний масив наукових підходів до їх трактування, тому ми наведемо ключові ідеї, а також власну інтерпретацію окремих зі згаданих понять.

Стосовно змісту основоположного і універсального поняття «право», то його енциклопедичне трактування має вузьке та широке визначення. Вузьке визначення «права» звучить, як – «система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечуються державою» [240, с. 704]. Широке трактування – «сукупність встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, додержання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави» [240, с. 704]. Назагал ці трактування відображають процес «розмежування права на загальносоціальне (як явище суспільства) та спеціально-юридичне (як явище державне)» [6, с. 12].

Якщо говорити про походження змісту поняття «право», то в його основу закладалося значення певної цінності, адже з латинської мови, воно звучить як «справедливість» (*justicia*). З огляду на те, що з правом пов'язана особлива форма суспільної свідомості – правосвідомість, воно в сучасних умовах реалізується в різних формах, зокрема праві на життя, праві на освіту, а також як власний

інтерес («моє право»), свобода волевиявлення («можливість»), сукупність норм («правила поведінки»), правильність («відповідність правилам») та ін. [164, с. 52]. Аналогічний зміст вкладався в поняття «право» й період Давньоруської держави, коли збірка правил поведінки «Руська Правда», трактувалася, як зібрання законів, а саме слово «правда» означало «справедливість» [201, с. 7].

Назагал, поняття «право» та його змістове наповнення стало результатом утвердження певної традиції, яка сформувалася історично й назагал відображала рівень сприйняття суспільних відносин народами Європи [43, с. 127].

Отже, трактуючи право, як сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, то його встановлення чи санкціонування державою, здійснюється на основі певної традиції – тобто позитивного досвіду.

Більш глибоким за змістом, а як наслідок і більш дискусійним є поняття «правової системи». Його ввів у науковий обіг французький компаративіст Р.Давид. Загалом, в цілому ряді праць авторитетних українських вчених, зокрема Н.Оніщенко [29; 130-131], П.Рабіновича [164-165], О.Скакун [183], Ю.Шемшученка [236] та ін. подаються різні підходи до трактування «правової системи», визначення її характерних рис, ознак, що дозволяють трактувати її, як національну. Одночасно, слід констатувати, що близьким за змістом до поняття «правова система» є поняття «правової сім'ї», але засаднича відмінність між ними в тому, що перша може мати національний характер, тоді як друга – є загальною.

Власне поняття правова система або правова сім'я є найбільш універсальним. У науці порівняльного правознавства прийнято виділяти три основні значення «правової системи», зокрема, як типу права, самого права чи законодавства, або як правової сім'ї (групи правових систем) [96; 148; 154; 174; 179; 198]. Для прикладу П. Рабінович трактує правову систему, як сукупність всіх чинних юридичних норм певної держави [164, с. 105], а Н. Оніщенко, пропонує розуміти правову систему, як «обумовлену економічним і соціальним устроєм структуру права, що відображає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути» [130,

с. 31]. В обох випадках вчені апелюють до поняття національної правової системи і як наслідок вважають її частиною конкретної правової сім'ї [108, с. 30]. Власне розмежування поняття правова сім'я та правова система відкриває можливість ґрунтовнішого вивчення змісту поняття правова традиція, яка на нашу думку, формує набір структурних компонент, що і надають правовій системі національного характеру. Власне П.Рабінович запропонував використовувати термін «юридична система» – «система всіх юридичних (державно-вольових) явищ, які існують у певній державі» [165, с. 120].

Назагал, правова система є багатоструктурним утворенням і складається з системи права, правової політики, правової ідеології, юридична практики (правотворча, правозастосовча, правоохоронна) [144, с. 49]. Окрім того, правова система володіє набором внутрішніх і зовнішніх функцій, які в більшості випадків є закономірним результатом її еволюції та трансформації. До внутрішній функцій правової системи відносять просторову, суб'єктну, моделюючу, ціннісноорієнтаційну, комунікативну. До зовнішніх – досягнення соціальної цілісності, правової політики, збереження національної своєрідності (ідентичності), духовної ідентифікації [144, с. 51-52]. Якщо співвідносити ці функції з правовою традицією, то можна побачити, що кожна з них історично детермінована, опирається на систему цінностей і відповідає за наявність ідентифікуючих рис, які дозволяють говорити про конкретну правову систему, як національну.

Прийнято вважати, що кожна держава формує власну національну правову систему, однак вони володіють набором спільних рис і особливостей, які дозволяють їх типологізувати і класифікувати. Першу офіційну типологізацію правових систем і підходи до об'єднання їх в правові сім'ї було здійснено 1900 р. під час першого Міжнародного конгресу порівняльного права й виокремлено: французьку, англо-американську, германську, слов'янську і мусульманську [203, с. 30]. Закономірно, що за останнє століття підходи до типологізації правових сімей змінилися і зараз прийнято виділяти романо-германську (континентальну), англо-американську, сім'ю релігійного права, традиційно-звичаєвого права,

змішані та міждержавно-правові сім'ї. В межах цих сімей існує дрібніший поділ. Для прикладу в релігійній правовій сім'ї виділяють мусульманську, індуську та юдейську праві сім'ї, а межах романо-германської – романську та центральноєвропейську групи [60, с. 37].

Таке багатоманіття типів правових сімей пояснюється різноманітністю підходів до їх типологізації. Основними критеріями останньої є зокрема джерела права, історичний розвиток, спільність принципів правового регулювання, правових традицій, правового стилю, методологічних підходів до законотворення та тлумачення права, набору цінностей, тощо [3, с. 104]. Цікаво, що наявність правової традиції, є одним із важливих критеріїв типологізації, тому дослідження цієї категорії є актуальним і затребуваним.

Процес становлення правової системи України прийнято розпочинати з часів Давньоруської держави, а її подальший розвиток пов'язаний з державно-правовими традиціями Гетьманщини XVII – XVIII ст., національних державних утворень 1917-1921 рр., а також радянським періодом. Одночасно, вагомий відбиток на національній правовій системі зробили правові системи країн, які впродовж тривалого часу інкорпорували українські землі (Велике князівство литовське, Річ Посполита, Австро-Угорська імперія, імперія Романових). Стосовно радянського періоду, то це був час, коли впроваджувався соціалістичний тип правової системи, окремі рудименти якого ми відчуваємо і в наш період.

Сучасна правова система України характеризується як система перехідного типу, але назагал, вона відноситься до романо-германської правової сім'ї. Характерними рисами останньої є високий рівень нормативності, кодифікованість права, поділ права на публічне і приватне. Особливістю романо-германської правової сім'ї є використання звичаю, як джерела права [180, с. 28]. Норма правового звичаю використовується за твердженням М.Хаустової, насамперед для згладжування протиріч [216, с. 76].

Окрему увагу слід звернути на поняття «система права», яка є складовою правової системи держави. Під системою права прийнято розуміти «об'єктивно

обумовлені суспільними відносинами, національними, історичними, культурними або іншими соціальними факторами об'єднання правових елементів, у якому всі елементи настільки тісно пов'язані один з одним, що виступають по відношенню до оточуючих умов та інших систем як єдине ціле, якому властиві саморегуляція і динамізм» [40, с. 31]. Цікаво, що поняття «система права» більш старіше, як термін правова система, і виникло в Стародавній Греції для позначення сукупності правил поведінки окремої групи осіб, що проживали на певній території. У XVII ст. поняття «система права» почали застосовувати для позначення загальноприйнятих правил поведінки для населення окремої держави [52, с. 48].

Спільними рисами правової системи та системи права є власне «системність», при цьому саме система права має більш виражений національний характер. В контексті взаємозв'язку системи права з правовою традицією, слід звернути увагу, що перша безпосередньо залежить від традиційних форм і норм права, акумулює їх і власне перетворює правову систему в національну.

Іншим важливим юридичним поняттям, яке доцільно конкретизувати в контексті дослідження правової традиції – є правова культура. Позитивно, що це поняття менш дискусійне в плані трактування змісту, як правова традиція і його теоретичний зміст конкретизовано в працях цілого ряду українських та іноземних вчених [85; 126; 147; 152; 185; 191]. Нам імпонує визначення правової культури, яке запропонував В.Онопенко. Він пропонує розуміти під правовою культурою умову перетворення держави в правову, що передбачає існування усталеного ставлення людей до права, правової системи, що базуються на їх переконаннях, цінностях, ідеалах [132, с. 6]. Назагал, «правова культура – це загальний стан «юридичних справ» у суспільстві» [106, с. 65].

Аналогічною є думка А.Сербина, що правова культура є своєрідною соціальною «формою закріплення та відтворення розвитку у нормах та цінностях права, правової діяльності та правової свідомості» [175, с. 8]. Тобто, це певний імператив, що формує набір цінностей, які не тільки дозволяють сприймати

право, а й визначають порядок його формування. Одночасно, правова культура «фіксує досягнення суспільства у сфері юридичної теорії та практики, розкриває роль правових ідеалів та цінностей у житті суспільства, реальних здобутків держави у галузі захищеності прав і свобод людини» [106, с. 65]. Так само і Ю.Кривицький, вказує, що правова культура є «системою позитивних проявів правової реальності, що зосереджує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона є внутрішньою духовною стороною правової системи та пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правовий порядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності» [83, с. 25]. Ми погоджуємося з такими формулюваннями і вважаємо, що в умовах сьогодення зміст і характер правової культури визначальний. Він не тільки свідчить про рівень розвитку громадянського суспільства, він є умовою імплементації міжнародних норм права, може пришвидшити євроінтеграційні устремління України.

Для правової культури важливим є наявність ціннісних імперативів. Більше того, вважається, що правова культура «поєднує соціальні ідеали і практику, моральні та правові цінності із практично корисною діяльністю щодо втілення в життя вимог законності» [210, с. 281]. Для неї важливим є збереження певного правового досвіду, що визначається як історично, так і залежить безпосередньо від самого права [140, с. 7].

Ми вважаємо, що правова культура формується під впливом усталеної правової традиції, яка враховує в тому числі ставлення до права попередніх поколінь. Назагал, ми погоджуємося з думкою Ю.Кривицького, що в умовах сьогодення правова культура є ключовою умовою правового розвитку суспільства, як морально-правовий стрижень, вона визначає розвиток громадянського суспільства, забезпечує спрямованість права на людину і її потреби [83, с. 26].

Складовою правової культури і правової системи є «правосвідомість». Навіть в енциклопедичних виданнях немає єдиного підходу до трактування її змісту. Для прикладу в «Юридичній енциклопедії» (2003 р.) дається наступне

трактування – «форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ» [240, с. 49]. Натомість в тлумачному словнику юридичних термінів, правосвідомість подається, як «сукупність поглядів, ідей, які відображають ставлення окремих людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним» [241, с. 220].

Так само і серед науковців існують різні підходи до визначення змісту правосвідомості. На нашу думку, найбільш повне і змістовне визначення правосвідомості запропонували авторитетні українські вчені М. Кельман та П. Рабинович. Так, М.Кельман, вважає, що правосвідомість – «окрема форма суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним» [61, с. 354]. Вчений також вважає, що правосвідомість є одним із основних механізмів правового регулювання суспільних відносин [61, с. 355]. Натомість, П.Рабинович пропонує розуміти правосвідомість, як «систему понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з правом» [164, с. 79]. Авторитетний львівський вчений здійснює чіткий поділ правосвідомості на загальну та правосвідомість осіб, які формують норми права, інтерпретують їх, тощо. Тобто він розділяє професійну і побутову правосвідомість [164, с. 79–80].

Нам також імпонує визначення правосвідомості, яке запропонував В.Муж, а саме, що це «позитивне явище, яке виражає діяльність, спрямовану на правомірну поведінку, що відображена осмисленням соціальної цінності права» [115, с. 300].

У контексті зв'язку правової традиції та правосвідомості, варто вдатися до філософського змісту останньої категорії. Так, М.Костицький вказує, що для об'єктивного розуміння сьогодення, а як результат і змісту правосвідомості, варто правильно оцінювати минуле [211, с. 88–89]. З огляду на те, що правова традиція є історично детермінована, саме вона дозволяє оцінити минуле і показує

спосіб в якому позитивні здобутки попередніх поколінь можуть застосовуватися у наш час.

Не завершеною в науковій літературі є дискусія стосовно форми правосвідомості – чи вона може мати індивідуальне вираження. Прийнято трактувати її винятково, як суспільний феномен, і як наслідок виокремлювати правосвідомість окремих соціальних груп, правосвідомість народу, тощо [226, с. 57-58].

На нашу думку, правосвідомість доцільно трактувати, як форму поведінки громадян в межах дії норм права, яка в умовах існування правової традиції набуває індивідуально виражених, або колективних рис.

Взаємопов'язаним з поняттям правової культури і одночасно її складовою є поняття «правового менталітету». Однозначно, що міждисциплінарне походження категорії менталітету провокує безліч підходів до його наукової інтерпретації. Так, саме поняття «менталітету», є виразником набором поведінкових особливостей, психологічних властивостей, що сформувалися впродовж певного історичного періоду під впливом культури, релігії, політики і права, кліматичних умов, тощо [27, с. 45]. Багатоманіття факторів, що формують менталітет дає підстави стверджувати про існування менталітету окремих етносів, народів, цивілізацій, держав. Одночасно, в межах такого поділу виділяють загальний менталітет, психологічний, а також правовий, адже рівень і спосіб сприйняття норм права, що визначає суспільні відносини, свідчить не тільки про наявну правову культуру, а й про певну систему світоглядних переконань.

Розглядаючи «правовий менталітет», як складу правової культури і правосвідомості, українські дослідники звертають увагу на те, що в кожного є певні рефлекси правосвідомості та культури, які успадковуються [39, с. 246]. В цьому контексті помилково використовують поняття «ментальність», а не «менталітет», що не зовсім правильно, адже «ментальність» за своїм змістом і функціями це тотожне поняття до «духовності», «національної ідеї»,

«національності», «історичної пам'яті», тобто є аморфним утворенням, тоді, як «менталітет» – сформований набір правил поведінки [173, с. 427–428].

Назагал, підходів до трактування змісту «правового менталітету» в українській правовій науці багато. Найпоширенішими є зокрема формулювання, які запропонували Ю. Оборотов та О. Скакун. У першому випадку, під правовим менталітетом пропонується розуміти «особливості сформованої системи правових цінностей, психологічного оснащення їх сприйняття й використання» [123, с. 31], а в другому – окремий шар свідомості, що взаємодіє з юридичною підсвідомістю [183, с. 17–18].

Особисто нам імпонує визначення «правового менталітету», яке зробила Н. Новікова, а саме, що це «особливий стиль світосприйняття – стиль мислення і поведінки, властивий тільки певному етносу. Менталітет дає можливість відкрити «таємницю національності», що полягає насамперед у манері розуміти речі» [121, с. 31]. Змістовність цього трактування особливо важлива в контексті дослідження правової традиції, адже для української державно-правової думки, саме поняття «етносу» є своєрідним архетипом, що ліг в основу державотворчих процесів XIX – XX ст. Навіть у XXI ст. ми апелюємо до етнічного фактору в плані захисту мови, релігійних цінностей, традиційної культури, тощо.

Також, в контексті характеристики поняття «правовий менталітет» варто виокремити його складові елементи, які відтак відображаються в правосвідомості людини. С. Куріхін, такими елементами пропонує вважати правові уявлення, правові стереотипи, ціннісно-правові орієнтації, правові установки, правові атитюди [187, с. 62].

На нашу думку, «правовий менталітет» – це історично детермінована сукупність психологічних установок і правил поведінки, які характерні для окремого народу (етносу) і проявляються через сприйняття права і правову поведінку.

Стосовно понять «правовий звичай» чи «звичаєве право» то вони часто використовуються як тотожні, але це не правильний підхід, адже правовий звичай є одиничною категорією, тоді як звичаєве право – системне утворення.

Ключовим у цьому плані є саме поняття звичаю, яке трактується, як «форма поведінки людей, яка в результаті багаторазового повторення в часі і просторі набуває певної стійкості, закріплюється в практичному досвіді, психології, а також в ідеології тієї чи іншої соціальної групи» [90, с. 8]. У максимально широкому розумінні звичай – це своєрідні традиції, ритуали та обряди, які мають стереотипний характер і яких дотримуються в певній групі чи суспільстві.

Назагал, по відношенню до поняття «правовий звичай» застосовують три теоретичні підходи, в межах яких трактують його, як «історично перше джерело права, що передувало законодавству на початкових етапах розвитку держави; сукупність різних звичаїв, що санкціоновані державою і на різних етапах розвитку держави кожного разу застосовуються по-різному; форму національної свідомості» [88, с. 5]. В останньому випадку «правовий звичай» практично асоціюють з «правовою ментальністю». Найбільш цікавим є те, що асоціюючи правовий звичай з джерелом права, на практиці таке словосполучення не застосовується. Однак, цінність поняття правовий звичай, як слушно зауважує Л.Кушинська в тому, що він дозволяє поєднати додержавне та державне суспільства [88, с. 4-5].

Власне правовий звичай виникає як результат довготривалої практики застосування для регулювання суспільних відносин окремих норм прав. У залежності від специфіки правової сім'ї, правовий звичай може бути сформований судовою практикою, традиціями або усталеними нормами. Важливо, що правовий звичай це не просто аксіологічна категорія, він має юридичну силу і може бути визнаний судом як обов'язковий для застосування у конкретному випадку [7, с. 104].

Стосовно звичаєвого права, то це сукупність правових норм і принципів, які не формалізовані у законодавстві, але визнані як юридично зобов'язальні через їхню історичну природу та прийняття в суспільстві [232, с. 14]. Звичаєве право є системою традиційних норм і принципів, які формують правову політику, але не завжди мають формальний юридичний статус [74, с. 15]. Як наслідок, правовий звичай є складовою не тільки звичаєвого права, він виступає

елементом правової традиції, яка визначає закономірності і тенденції розвитку національної правової системи. Часто в науковій літературі використовують поняття «звичаєва традиція» [88, с. 40], але його основне завдання полягає в підсиленні конкретного звичаю.

Стосовно поняття правова спадщина, то його енциклопедичне визначення звучить, як «сукупність зв'язків, відношень та результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремо взятої правової культури, правової системи чи правової сім'ї, втілених в сукупності правових цінностей, за допомогою яких існує, функціонує і розвивається право» [239, с. 296]. Серед українських вчених, найбільш ґрунтовно до трактування змісту правової спадщини підійшла В.Кобко-Одарій, яка трактує її, як «сукупність духовних, історично сталих зв'язків, відносин, результатів юридичної діяльності, котрі забезпечують трансляцію та прийняття минулого правового досвіду, а також орієнтацію життєдіяльності людей на зміцнення історичних та правових цінностей» [66, с. 18], або як «сукупність предметних юридичних явищ (форм, засобів, правовідносин, способів юридичної діяльності, правової термінології), що сформувалися в попередні історичні періоди та впливають на сучасний розвиток правової системи суспільства» [64, с. 46]. М.Рязанов, пропонує розуміти правову спадщину, як складне і багатоманітне явище, яке апелює до конкретної правової системи попередньої історичної епохи [171, с. 113]. Ще іншої думки дотримується Л.Авраменко, яка трактує правову спадщину, як «сукупність висновків, поглядів, зв'язків, відносин, які є результатом правового досвіду її народу та перебувають у розпорядженні сучасного покоління як його досягнення (власність)» [1, с. 6].

На нашу думку, правова спадщина – є сукупність ідей, концепцій, прикладів законодавства і правил їх застосування, що сформувалися в попередні історичні періоди і отримали суспільне визнання, вважаються частиною державно-правового минулого.

Також важливим поняттям в контексті вивчення правової традиції є «правова ідеологія». При визначенні рівня впливу ідеологічних чинників на

національну правову традицію, ми будемо послуговуватися розумінням правової ідеології, яке запропонували авторитетні українські вчені Н.Недюха та А.Луцький. Перший, пропонує розуміти її як окрему юридичну категорію, що є елементом суспільної правосвідомості та становить теоретичну основу державної правової політики [118, с. 301]. Натомість, А.Луцький, вказує, що це сукупність цінностей, що складають основу правової системи [100, с. 154; 102, с. 86].

Насамкінець доцільно конкретизувати зміст поняття традиція, яке має об'ємне і філософське значення. В найбільш широкому розумінні, традиції – це узагальнені соціальні норми, що передаються з покоління в покоління [87, с. 103]. Найчастіше поняття традицій використовують в культурі, а також для характеристики явищ, що повторюються – трудові, сімейні відносини тощо. Однак, слід чітко розмежовувати, що традиції не є повною тотожністю поняття «спадщини», адже вони мають вузький зміст, і передають тільки апробовані ідеї, погляди, правила поведінки. Якщо говорити про традиції в праві, то це набір норм і правил суспільної та індивідуальної поведінки, які опираються на морально-етичні цінності і покликані забезпечити дотримання норм права.

Таким чином, дослідження змісту правової традиції, її співставлення з правовою системою, правовою культурою, правосвідомістю, правовим звичаєм і правовим менталітетом, обумовило застосування комплекс підходів (філософський, аксіологічний, системний, діалектичний, структурно-функціональний та системно-генетичний), принципів (науковості, всебічності, об'єктивності, конкретності, комплексності, історизму, системності, діалектичності, детермінізму, герменевтики, феноменології, формальної логіки, універсальності) і методів (порівняльний, формально-юридичний, ідеалістичний, конкретно-історичний, діалектичний, герменевтичний та ін.) наукового пізнання.

Висновки до Розділу 1.

Проаналізувавши теоретичну базу досліджуваної проблеми, систематизувавши методологічний апарат й розкривши зміст ключових понять і категорій, які використовувалися в дослідженні, сформульовано ряд висновків:

- поняття «правова традиція» є відносно новим для правової науки, що обумовлює багатоманіття підходів до його трактування. Започаткована в західній науці П.Гленном дискусія про тотожність правової традиції і правової системи призвела до формування декількох наукових течій, в межах яких відбувається трактування змісту досліджуваного нами поняття. По-перше, цілі низка українських вчених, зокрема Ю.Оборотов, трактує правову традицію як елемент правової системи і порівнює її з правовою культурою, але не ототожнює. Натомість Д.Вовк та С.Павлов, розглядають правову традицію як аналог правової культури чи її структурний елемент, відповідно. Натомість В.Кобко-Одарій, посиляючись на те, що правова традиція опирається на ціннісну основу, є тотожною до правового менталітету. Окрема група дослідників, зокрема І.Терлюк ототожнює правову традицію з державно-правовою традицією і розглядає її як умову національного державотворення. Власне Ю.Лобода розглядає правову традицію як окрему категорію права, що забезпечує національний характер правової системи;

- на підставі аналізу теоретичної бази й дослідження змісту правової традиції, ми вважаємо її окремою категорією, що відмінна від правової культури, правового звичаю і виступає самостійним елементом правової системи. Правова традиція, на нашу думку, є сукупністю історично сформованих правових детермінант, що визначають унікальність правової системи, формують способи вираження правової культури, встановлюють межі правосвідомості. Особливістю правової традиції є її винятковий колективний характер, що відображає об'єктивний безпосередній та суб'єктивний опосередкований досвід;

- комплексне застосування наукових підходів, принципів і методів, дозволило нам трактувати правову традицію як складову правової системи, а

також конкретизувати і узагальнити зміст ключових юридичних термінів: правова система, правова культура, правосвідомість, правовий менталітет, правовий звичай, правова спадщина традиція, тощо. Обґрунтовуючи вплив на ці поняття правової традиції, нами пропонується розуміти правосвідомість як форму поведінки громадян в межах дії норм права, яка в умовах існування правової традиції набуває індивідуально виражених, або колективних рис; правовий менталітет трактується, як історично детермінована сукупність психологічних установок і правил поведінки, які характерні для окремого народу (етносу) і проявляються через сприйняття права і правову поведінку; правова спадщина розуміється як сукупність ідей, концепцій, прикладів законодавства і правил їх застосування, що сформувалися в попередні історичні періоди і отримали суспільне визнання, вважаються частиною державно-правового минулого.

РОЗДІЛ 2 ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ В СТРУКТУРІ КАТЕГОРІЙ ПРАВА

2.1. Типологізація правової традиції та її місце в правовій системі країни

Для сучасної правової науки проблема структури і змісту правової системи видається вичерпною, однак постійно відбуваються дискусії вчених стосовно внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних векторів впливу на її розвиток. Інтерес до змісту правової системи зростає в умовах євроінтеграційних процесів, імплементації норм міжнародного права. Ці процеси викликають скепсис в частини суспільства і професійному середовищу де відбувається апелювання до загроз і втрати національного характеру права. В такій ситуації доцільним видається визначити роль і місце правової традиції в правовій системі країни. Більше того, окремі українські та іноземні дослідники часто асоціюють правову систему і правову традицію.

Застосування поняття правова система та правова традиція є закономірним для сучасної науки. Однак, якщо поняття правова система є усталеним, то правова традиція є однією із найскладніших для розуміння теоретико-правових категорій. Причин цього декілька. По-перше, у кожній державі, що належить до конкретної правової сім'ї, є власні особливості, які виражаються не тільки у законодавстві, а й у традиційному розумінні самого права, його ціннісної складової. По-друге, саме поняття традиції обумовлює акцентування уваги на історичні, культурні чи інші закономірності, що у випадку права не завжди є доречним чи виправданим. Як наслідок, науково актуальною видається потреба співставити теоретичні підходи до визначення змісту цих понять і встановити спільні та відмінні риси.

Важливо мати на увазі й те, що впродовж останніх десятиліть спостерігається, так звана «детрадиціоналізація», що цілком є закономірною в умовах глобалізації та інтеграції в тому числі й правових систем. Дотичним до цієї складової є процес трансформації культурно-правових цінностей, що особливо проявляється в Україні, а в умовах євроінтеграції ще більше

посилюється [228, с. 354]. У всіх випадках, факт і роль правової традиції визнається вагомим. Ми прихильники вважати, що правова традиція є окремою правовою категорією, яка входить в структуру правової системи, але володіє власними специфічними рисами і особливостями [233, с. 59]. На нашу переконання, правова традиція відмінна від правової культури, правового звичаю, правового менталітету, правової спадщини, з якими її також порівнюють чи ототожнюють. Одночасно, варто виокремити засадничі ідеї, які стосуються асоціації правової традиції з правовою системою та правовою культурою.

Встановити взаємозалежність згаданих понять можна тільки на підставі виокремлення їх характерних рис, способів реалізації, тощо. При цьому, якщо поняття правової системи не є об'єктом активних дискусій, це усталена за змістом категорія, то правова традиція вимагає конкретизації. Як зазначалося в підрозділі 1.1 вченим, що актуалізував увагу на проблемі правової традиції був канадський вчений-юрист П. Гленн. Науковець став основоположником концепції про повне ототожнення правової системи та правової традиції.

Основними аргументами на користь тотожності правової традиції та правової системи є те, що обидві категорії сформувалися історично, є умовно динамічними і мають загальний вплив на правовідносини. Як і правова система, правова традиція апелює усталеними принципами і нормами поведінки [234, с. 190]. Так само, як і правова система, правова традиція є національною за своїм характером і навіть, як що говорити про рецепцію окремих норм, то з часом вони стають традиційними.

На думку П.Гленна, національна правова традиція є відображенням права у конкретний історичний період і відображає дії суспільства стосовно правил, яким воно має підкорятися при врегулюванні суспільних відносин [251, р. 137]. Характеризуючи романо-германську правову сім'ю, П.Гленн, вказує, що в ній паралельно розвивалися дві окремі правові традиції, як орієнтувалися на різні підходи до регулювання суспільних відносин. Для прикладу в правових системах країн Східної Європи і зокрема України, з огляду на поширення угод на право власності на землю, сформувалася традиція матеріального права. Натомість у

Західній Європі, спостерігалось поширення прецедентного права, адже основним арбітром, в тому числі й в майнових відносинах – був монарх. В такий спосіб виникали майже всі правові системи, і ця унікальність, яка не перешкоджає їх єдності в межах правової сім'ї і є правовою традицією. Цікаво, що П.Гленн, таку унікальність визнавав, як перешкоду, адже в умовах глобалізації «індивідуальність національних правових систем перешкоджає динамічному розвитку міждержавних та міжнаціональних відносин» [251, р. 138]. Аналіз сучасної ситуації, зокрема євроінтеграційних процесів, показує, що П.Гленн мав часткову рацію, адже жодних проблем, окрім ідеологічних, в міждержавних відносинах, не існує.

Як наслідок, в момент коли ми говоримо про закономірну модернізацію чи трансформацію національної правової системи варто говорити і про правову традицію. Остання в цьому випадку виступає як сукупність сформованих впродовж тривалого часу принципів побудови соціальної системи в тому числі й правової. Як приклад, першою правовою традицією можна вважати закони Хаммурапі, які пізніше рецепіювалися, або у видозміненому вигляді впроваджувалися в старогрецьке, грецьке право, а згодом знайшли логічне продовження у системі континентальною, англосаксонського права та інших правових сімей. Тому, можна стверджувати, що правова традиція є своєрідним виразником права як «історико-цивілізаційного явища і складника культури націй та народностей» [220, с. 205]. Важливо, що правовою традицією не може бути будь-яка дія чи факт, що отримав продовження. У випадку розвитку європейського, а відтак і українського права доцільно говорити три головні традиційні чинники, що визначили зміст правової системи – християнські цінності, грецька філософія та римське приватне право [220, с. 205]. Тому правова традиція є навіть не історичною пам'яттю народу, вона є певним правовим імперативом, що визначає внутрішній характер правової системи.

У межах наукової ідеї повного ототожнення правової традиції та правової системи, часто говорять про роль історичної пам'яті і що саме правова традиція є її основним репрезентантом. Більшість українських вчених, які апелюють до

поняття історичної пам'яті часто посиляються на німецького вченого Я.Ассмана, який порівнював культурну пам'ять та політичною уявою і вказував на важливість певної традиції, яка є не тільки набором фактів, а узагальненим позитивним досвідом [244]. Однак сама по собі історична пам'ять, яка ніби пов'язує правову традицію та правову систему є аморфним поняттям. Для декількох індивідів чи кількох соціальних груп інтерпретація подій в історичному минулому здійснюється по різному. Одна і та ж подія, має різне значення для людей, які навіть представляють одне суспільство. Правова традиція формується тільки у випадку глибокого і структурного аналізу історичної пам'яті та минулого. Інколи на індивідуальному рівні це призводить до використання позитивного особистого досвіду, але в більшості випадків правова традиція є сепарацією історичної пам'яті цілого суспільства.

Також не всю пам'ять варто асоціювати тільки з історією, як такою, що є джерелом традиції. Для прикладу в українській державно-правовій думці усталеною є концепція «соборності» або єдності всіх етнічних українських земель. В цьому випадку, її автори (Ю.Бачинський, М.Міхновський та ін.) не апелювали до історичної пам'яті, а орієнтувалися на етнічну культуру – спільність мови, традицій, тощо.

Назагал, започаткована П.Гленном ідея ототожнення правової традиції та правової системи стала досить популярною, хоч містить окремі дискусійні моменти, зокрема тезу про історичну пам'ять, тощо. Як наслідок, вона отримала поширення і серед українських правників.

Асоціація правової традиції з правовою системою, відбувається українськими вченими на двох рівнях – цілковитого ототожнення, або включення в її структуру шляхом прирівняння до правової культури. Представником першого напрямку і як наслідок найбільш послідовним продовжувачем ідей П.Гленна є Ю. Лобода. Львівський вчений трактує правову традицію, як умову розвитку правового буття суспільства, закономірну тенденцію розвитку правової складової соціальної організації [94, с. 87]. Він також доводить, що кожна правова система має національний характер, а отже

орієнтується на власну правову традицію. Остання на його думку є результатом діяльності конкретного народу, який в унікальному порядку організовує власний державно-правовий розвиток [91, с. 99]. В цьому випадку правова традиція є унікальною особливістю кожного народу і характерною рисою національної правової системи. Вчений аргументовано доводить, що правовою традицією кожного народу є саме право, а традиція виступає «тенденцією розвитку «правової» складової соціальної організації соціально – конкретного народу» [94, с. 155]. Ми погоджуємося з таким формулюванням, адже тільки на підставі існування спільної практики реагування на певні правові явища, може сформуватися загальна традиція, яка в кінцевому випадку впливатиме на зміст права.

Важливість врахування правової традиції в процесі становлення національної правової системи важлива на думку Ю.Лободи з огляду на те, що остання в умовах свого утвердження часто вступає в конфлікт з історично детермінованими традиціями конкретного народу [91, с. 99]. Дослідник не використовує поняття правовий менталітет, але фактично апелює до нього, оскільки окремі правові ідеологеми утвердилися в правосвідомості, як традиційні елементи розвитку держави і права. Як наслідок, врахування правової традиції дає можливість уникнути потенційного конфлікту між державою та суспільством.

Отже, уособлення правової традиції і правової системи є умовою трактування останньої як національної. Однак, ключовим недоліком подібної наукової інтерпретації є те, що правова система не складається винятково з традиційних елементів права, вона є більш динамічною і особливо трансформується в умовах глобалізаційних процесів сьогодення. В цьому випадку правова традиція здійснює по відношенню до правової системи зберігаючу функцію.

Як відокремлену від правової системи категорію, правову традицію розглядає український вчений Ю.Оборотов, який запропонував тезу, що вона є специфічною ознакою конкретної правової системи і тотожна правовій культурі.

Він зокрема наводить наступні її ознаки: для сім'ї загального права властива традиція накопичення й використання нормативів досвіду судових рішень; в романо-германській правовій сім'ї домінує традиція формування абстрактних нормативів у законотворчій діяльності; у сім'ї загального права має місце традиція пріоритету процесуального права над матеріальним; у сім'ї романо-германського права традиційним є перевага матеріального права над процесуальним [125, с. 24]. В останньому випадку, ми на прикладі України можемо спостерігати існування традиції домінування матеріального права, яке «має на меті визначити зміст прав й обов'язків суб'єктів права і відповісти на питання, що треба зробити для реалізації цих прав і обов'язків» [14, с. 23].

Включення правової традиції в правову культуру Ю.Оборотов пояснює повною асоціацією традиції та правової культури і як наслідок відокремлює її від правової системи.

Схожої до Ю.Оборотова думки дотримується Д.Вовк, який одним із перших українських вчених комплексно підійшов до вивчення правової традиції. Він справедливо зауважив, що остання дозволяє зрозуміти реальний «вплив права на життя соціуму, його розвиненості не лише на рівні системи позитивного права чи академічних теорій і вчень, а й у вигляді відповідних моделей правової поведінки, укорінених у свідомості індивідів і різноманітних спільнот» [26, с. 146]. Власне Д.Вовк наводить конкретні аргументи проти існуючої в західній правовій науці ідеї ототожнення правової традиції та правової системи. Він, зокрема констатує, що на відміну від правової традиції, правова система є історичною за своїм характером. Тобто правові ідеї і матеріальне буття правової системи – це і є правова традиція [22, с. 6]. На думку вченого, правова традиція «характеризує специфічність ідеального і матеріального буття права у контексті уявлення про його історичний розвиток» [22, с. 6]. В цьому випадку, ми не погодимося з авторитетним вченим, адже, на нашу думку, історизм є складовою частиною правової традиції, так само, як і правової системи. Таким історизмом для правової традиції виступає правовий звичай. Саме в такому випадку правова традиція може пояснити особливості конкретних правових явищ.

Одночасно, ми погоджуємося з тезою Д.Вовка, що саме правова традиція «відображає своєрідність буття правової системи, має плюралістичний характер», а «спільність історичного розвитку різних суспільств у межах певної цивілізації є підґрунтям для існування у правових системах цих суспільств традицій, які охоплюють цивілізацію в цілому (згадані традиції християнства, римського права тощо)» [22, с. 15]. Також правова традиція є умовою характеристики «права як цивілізаційного явища і складової культури певного соціуму» [23, с. 42].

Ще одним із аргументів Д.Вовка на користь тотожності правової традиції та правової культури є думка, що «через дослідження правових традицій і правової культури досягається розуміння реального впливу права на життя соціуму, його розвинутої не лише на рівні системи позитивного права чи академічних теорій і вчень, але й у вигляді відповідних моделей правової поведінки, укорінених у свідомості індивідів і різноманітних спільнот» [23, с. 47]. Такий висновок є цілком слушний, адже наявність не самої правової традиції, рівень сприйняття її кожним новим поколінням. Тому, правова традиція це не про минуле права (історія права), а бачення минулого і сьогодення [23, с. 50].

Власне Д.Вовк, як і Ю.Оборотов, розмежовує правову традицію та правову систему й справедливо вважає останню більш ширшим і узагальнюючим поняттям.

Як ознаку окремішності правової традиції більшість українських вчених вважають історичність та історичну пам'ять, як притаманні також правовим системам і виражаються в культурі. Згаданий вище український вчений С.Павлов запропонував чітке розмежування понять «правова традиція» та «традиція права», які часто трактувалися, як ідентичні. Він вказав, що «їх основна відмінність полягає у тому, що перша є великою традицією, яка виражає правогенез у природній концепції, а друга є малою традицією, яка виражає правогенез у позитивній концепції» [138, с. 5]. Важливість такого трактування в тому, що в правовій системі відображена, як парова традиція, так і традиція

права. На нашу думку, їх доцільно розмежовувати через дію в часі та схильність до трансформації. Так, правова традиція є тривалою в часі, вона за часовою ознакою тотожна правовій системі, адже надає їй характерних рис. Власне випадок України демонструє те, настільки правова традиція є важливою і визначає зміст правової системи, адже навіть в умовах відсутності національної держави, зберігалися певні традиції, які відображалися в нормах права. Таким прикладом можна вважати народовладдя, домінування християнських етичних і моральних норм, тощо. Натомість традиція права, це динамічна константа, яка залежить від суспільно-політичних умов. В умовах сьогодення правова традиція є способом імплементації національного та міжнародного права.

На нашу думку, правова традиція повинна сприйматися не як категорія, що визначає особливість правової системи, а як історично детермінована умова розвитку права, адаптація останнього до конкретних суспільних умов, в тому числі й до рівня правосприйняття конкретного суспільства. Правова традиція забезпечує сталість правової системи і до певної міри «консервує» її. Це має, як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивним наслідком впливу правової традиції на правову систему є забезпечення сталості в прогресі норм права, збереження традиційних для суспільства норм і правил правової поведінки. Негативним наслідком впливу правової традиції на правові системи є існування світоглядних відмінностей між останніми, які в умовах сучасних процесів інтеграції провокують конфлікти і казуси.

Розглядаючи традицію як правове явище, на нашу думку, вона виступає особливим регулятором соціальної поведінки, що містить у собі систему соціальних (традиційних) норм. Її особливістю є стійкість до зовнішніх впливів. Більше того, правова традиція виявляється у формі неодноразового, тривалого, масового повторення стійкої соціально значущої системи дій, властивої окремим соціокультурним групам, на основі механізму відбору і збереження (передачі новим поколінням і новим членам соціуму) найбільш значущого соціального досвіду і культурних досягнень, що формує в індивідуума специфічний стереотип поведінки. Соціально-правова реальність об'єднує індивідуальні

правила поведінки в соціальні, а відтак надає їм статусу загального прикладу для наслідування. Власне ці найбільш загальні принципи поведінки людей і є традицією. Хоч правова традиція є колективною, основною умовою її збереження і розвитку є внутрішні переконання конкретної людини, адже будь-які норми поведінки спочатку ґрунтуються на культурно-моральній складовій, а відтак стають загальними стереотипами поведінки.

Як наслідок, правова традиція піддається змінам, і як зауважує О.Цапко, вона дає підстави стверджувати, що «право живе і прогресує у своїй історії, спирається на історичну пам'ять як досвід минулих поколінь, при цьому заперечуючи, трансформуючи та підтримуючи цей досвід» [220, с. 207]. У цьому контексті часто говорять про явище правової історичності, яку також ототожнюють з правовою традицією. Ми проти подібного ототожнення, адже правова історичність це радше історичне спадкування – весь досвід державотворення і його інтерпретація, натомість правова традиція визначає особливості пізнання і розуміння права, вона надає йому ціннісних ознак. Правова традиція є способом акумулювання позитивного правового досвіду конкретної цивілізації, який не тільки передає з покоління в покоління набір правових явищ, а пояснює їх унікальність, особливості практичного застосування [23, с. 45].

Власне правова історичність притаманна як правовій традиції так і правовій системі, а отже є категорією, що визначає їхню спорідненість і взаємозв'язок. Слушною є думка згаданого вище О.Цапка, що «історичність права означає не просто наявність правового минулого, на яке спирається право сьогоденне, вона ще й може слугувати засобом для кращого розуміння сучасного етапу буття права» [220, с. 206].

На користь того, що правова традиція є окремою юридичною категорією, що відрізняється від правової системи та правової культури, свідчить той факт, що її наявність дозволяє робити висновок про існування в конкретного суспільства чи держави національної правової системи. Правову традицію варто вважати цивілізаційною ознакою, адже вона не тільки відображає динаміку

історичного буття правової системи, а дозволяє говорити про її національний характер.

На нашу думку, правова традиція здійснює по відношенню до правової системи захисну функцію, оскільки остання є відкритою системою і активно взаємодіє з оточуючим світом. Під впливом такої взаємодії відбувається закономірна трансформація, а правова традиція виступає маркерами межі цієї можливої зміни. Досягається це завдяки тому, що правова традиція виникає внаслідок розвитку самого права, його апробації в умовах впливу різних сторонніх факторів. Нам імponує висновок Є.Тітова, що зв'язок традиції і права пояснюється «феноменом порядку», адже «традиції у своїй сукупності містять у собі узагальнені ціннісні уявлення і досвід про метафори справедливого, доброго, корисного, безпечного і стабільного, а право відтворює цю метафору та формує свою силу в межах цього порядку, через те що метафори охоплюють значну частину людського досвіду й фіксуються у поняттях, що пояснюють усю культуру чи цивілізацію» [197, с. 102-103].

Власне Є.Тітов виділяє сім функцій правової традиції: стабілізаційну; закріплюючу; системоутворюючу; регламентуючу; інформаційну; соціалізуючу; охоронну [197, с. 102]. Наявність такої кількості функцій є свідченням того, що це самостійна правова категорія. При цьому окремі з виокремлених функцій дійсно дублюють функції правової системи та правової культури. Так, стабілізаційна і системоутворююча функції, як і аналогічні функції правової культури є умовою сталості суспільних відносин і формування в їх середовищі сталої системи. Стосовно інших функцій, то закріплююча або зберігаюча, націлена на утримання позитивного результату. Стосовно регламентуючої функції, то її Є.Тітов трактує як умову досягнення порядку в хаосі, що забезпечується через звичай [197, с. 103]. На нашу думку, правовий звичай не може бути умовою стабільності правової системи, він радше є ознакою спадковості і традиційності. Тому, зберігаюча функція правової традиції проявляється в тому, що вона не тільки утверджує звичай, а формує суспільну поведінку стосовно його виконання і порушення у разі не дотримання. Схожою

до регламентуючої функції є охоронна, яка якраз і передбачає покарання за порушення певних традицій. Власне, винятково функціями правової традиції є інформаційна та соціалізуюча. У першому випадку правова традиція накопичує, зберігає та поширює інформацію, формує її спадковість і послідовність в дотриманні. У випадку соціалізуючої функції, можна стверджувати, що процес становлення кожної особистості відбувається на основі усталених традицій, які стали елементом досвіду. Однією із таких правових традицій, що здійснюють соціалізуючу функцію, є норми християнської моралі та етики.

Оригінальністю думки стосовно трактування правової традиції відрізняється М. Мірошніченко, який трактує її як «сукупність елементів соціального і культурного спадку, що передається з покоління в покоління, і як вид суспільної нормативності, і як певне ставлення до права» [114, с. 113]. Таке визначення хоч і є оригінальним але не містить жодної конкретики в плані визначення місця правової традиції в правовій системі. Більше того, трактуючи правову традицію, як форму ставлення до права, він фактично асоціює її з побутовим праворозумінням або правовою культурою населення. На нашу думку, таке ототожнення недоречне, адже з логічної точки зору рівень сприйняття права пересічної людини формується на основі окремих звичаєвих норм і правил поведінки, які сформувалися в колі його сім'ї або під впливом засобів масової комунікації. Останнє в умовах сьогодення є домінуючим. Натомість правова традиція є усталеною нормою розуміння права і критерієм його змістового наповнення, яка сформувалася історично та сприймається як аксіома.

На нашу думку, ключовими аргументами на користь того, що правова традиція є окремою категорією і впливає на правову систему є наступні:

- правова традиція перетворює усталені правові норми і правила поведінки в суспільстві на цінності, акумулює ці цінності і тим самим здійснює вплив на правову систему. Окремі з традиційних цінностей стали абсолютними – право на життя, створення сім'ї, право власності, безпеки, освіти тощо. На нашу думку, основними правовими цінностями, що виникли і розвинулися під

впливом правової традиції і сприймаються зараз як ключовий елемент національної правової системи є наступні – природне право, правова держава, конституція (конституціоналізм), закон, поділ влади, суд (судова система), права людини та ін. Згадані цінності є не просто аморфними категоріями, а своєрідними формулами, які демонструють варіанти соціальної поведінки;

- основними сферами проникнення правових традицій в правову систему є правопізнання, правова культура, юридична техніка;

- правова традиція виконує роль функцій, зокрема зберігаючи, регулятивну, охоронну, соціалізуючу та ін. Через подібні функції здійснюється вплив на національну правову систему, яка в такий спосіб зберігається, самовідтворюється та самоідентифікується;

- правова традиція забезпечує трансляцію і наступність попереднього правового досвіду, а також орієнтацію правової діяльності на зміцнення та поповнення правової спадщини. В цьому випадку правову традицію можна вважати окремим змістоутворюючим принципом права;

- правова традиція є комбінацією досвіду правової діяльності, що сформувався історично, й апробований в різних суспільно-політичних умовах. У якості правової традиції сформувалося саме розуміння права, а як результат і самої правової системи;

- правова традиція є одним із важливих різновидів правового досвіду, що сформувався в попередні покоління і апробований у наш час. Ключовою умовою такого досвіду є духовна складова, яка найкраще поєднує світогляд людей.

З виокремлених особливостей правової традиції, можна сформулювати наступні її ознаки:

- формується на основі опосередкованого досвіду;
- базується на цінностях та нормах моралі;
- її впровадження відбувається через сприйняття, а не передачу;
- зовнішнім вираженням правової традиції є норми права;
- правова традиція є умовою формування національної правової системи.

З поміж виокремлених ознак, чи не найважливішою на нашу думку є та, що правова традиція обов'язково сприймається, а не передається. Тобто, тільки добровільне сприйняття певних норм та ідей є умовою їх продовження. Якщо окремі норми впроваджуються силою, не отримують суспільного сприйняття їх не варто вважати традиційними, вони є радше тими, що порушують традицію.

Сприйняття правової традиції важливе й з огляду на те, що вона є основою творчості, а не готовою моделлю. Саме така комбінація є умовою розвитку, запобігає стагнації правової системи. Іншою умовою існування правової традиції є норми моралі, адже, якщо традиція суперечить нормам моралі, вона не можна набути правових ознак. Зрештою, наявність правової думки і наукової інтерпретації традицій, дозволяє набути останнім правового змісту.

З оглядну на особливості та способи впливу правової традиції на правову систему, вважаємо, що її типологізація залежить від ціннісних складових, що складають її основу. Як наслідок варто говорити про культурний, політичний, морально-етичний, релігійний та ідеологічний типи правової традиції. При цьому кожен зі згаданих типів є історично детермінованим. Ми поділяємо думку П.Гленна та Ч.Варги, що типи правових традицій назагал відповідають типам правових цивілізацій або правовим сім'ям [17, с. 5; 252, р. 431]. Така асоціація доводить не тільки силу традиції, а й демонструє вектори розвитку національних правових систем.

Отже, в українській та іноземній правовій науці взаємозв'язок правової традиції та правової системи розглядається в контексті трьох концепцій: 1) повної асоціації правової системи та правової традиції (П.Гленн, Ю.Лобода); 2) асоціації правової традиції та правової культури, а отже розгляд її як складової правової системи (Д.Вовк, Ю.Оборотов, С.Павлов); 3) розрізнення понять за умови розгляду правової традиції, як умови становлення і функціонування національної правової системи (О.Цапко). Ми дотримуємося останньої думки, адже будучи різновидом правового досвіду, що сформувався історично, правова традиція визначає набір правових цінностей, що формують правову систему й виконують по відношенню до неї зберігаючу функцію.

Таким чином, визначаючи місце правової традиції в правовій системі, слід констатувати, що в умовах сьогодення варто сформуванати єдину парадигму державно-правової традиції і послідовності національних державних утворень, що дозволить уникнути спекуляцій в питанні визначення приналежності національної правової системи. Також правова традиція дозволяє виокремити характерні риси національного права, які не є правовим звичаєм, але властиві для поліетнічної і полірелігійної країни.

2.2. Співвідношення та вплив правової традиції на правову культуру, правовий менталітет та правосвідомість

В умовах сьогодення, дослідження правових систем набуває нового змісту. В межах порівняльного правознавства формуються нові концепції, які насамперед визначають фактори, що впливають на розвиток правової системи держави. Подібні дослідження актуальні з огляду на активні глобалізаційні процеси, а у випадку України – євроінтеграцію. Більше того, повномасштабне вторгнення росії, показало, що українська правова система сповнена численних рудиментів радянського права, які насамперед проявляються у правовій культурі. Найбільшим недоліком подібної ситуації є те, що радянські, а відтак російські правові стереотипи і патерни присутні як в правовій культурі професійних правників, так і правовій культурі пересічних громадян. В обох випадках, це призвело до атрофії окремих правових норм і навіть правосприйняття в загальному значенні. Для прикладу, пересічні українці, з огляду на низький рівень правової культури, а також утверджені в радянську епоху стереотипи, сприяли утвердженню тотальної недовіри до норм права, інститутів влади, і навіть ціннісного сприйняття самої держави.

Одночасно, українській правовій культурі та правовій ментальності властиві високі ціннісні складові, які сформувалися історично і є традиційними. Саме на підставі правової традиції правова культура та менталітет не тільки формують правову поведінку громадян, а створюють цілісну систему

світоглядних уявлень, які сприяють розвитку громадянського суспільства [229, с. 103].

Визначаючи правову традицію як сукупність історично детермінованих правових патернів, що впливають на правову систему, доцільно визначити її вплив на правову культуру, правовий менталітет та праворозуміння.

Якщо говорити про вплив правової традиції на правову культуру і правосвідомість чи взаємозалежність цих понять, слід звернути увагу, що в українській та іноземній науці окремі науковці безпосередньо ототожнюють ці поняття. Так, для прикладу М. Мірошніченко ототожнює правову традицію з побутовим праворозумінням, тобто способом і формою сприйняття права населенням [123, с. 113]. Ми не зовсім поділяємо таку думку, адже особливо в умовах сьогодення рівень правосприйняття формується не стільки під впливом розуміння права, як на основі опосередкованого сприйняття суспільно-політичних процесів чи правової політики держави. Одночасно, в кожному суспільстві є набір правових цінностей, сприйняття яких тотожне декільком поколінням, або й взагалі історично детерміноване.

Аналогічно, В.Кобко-Одарій, асоціює правову традицію з правовою спадщиною [64, с. 47] або правовою культурою чи правовим менталітетом [67, с. 13]. Як наслідок вважаємо за доцільність вказати на фактори, що відрізняють правову традицію від правової культури, від правового менталітету і загалом від праворозуміння. Саме ці риси визначають взаємозалежність понять, ступінь впливу однієї категорії на іншу. Одночасно, слід конкретизувати процес функціонування на відмінності між категоріями правової культури, правового менталітету та правосвідомості, адже це дозволить прослідкувати вплив на них правової традиції. Власне, майже всі категорії юриспруденції між собою взаємопов'язані, навіть за умови, що вони є автономними, як у випадку правової культури та правосвідомості. Власне правосвідомість є тлом на якому розвивається правова культура, а правовий менталітет визначає характер правосвідомості.

Хоч правова культура залежить безпосередньо від рівня розвитку правової свідомості (складової правової культури), остання є ширшим поняттям, оскільки включає ідеологічні й психологічні елементи, правову поведінку й обов'язки громадян [225, с. 143]. Окремі зі згаданих складових правової культури є традиційними, зокрема емоційне ставлення населення до норм права, системи судочинства, правоохоронних органів, юридичних засобів та процедур тощо [229, с. 104]. Основним маркером, що дозволяє визначити рівень правової культури є правова поведінка громадян, яку можна визначити через оцінку рівня знання і виконання визначених законом обов'язків, а також повноцінного використання гарантованих законом прав [178, с. 63]. Власне права та обов'язки громадян багато в чому визначаються правовою традицією, що існує в державі. Можна констатувати, що кожен складовий елемент правової культури, зокрема правосвідомість, право, правовідносини, законність, правопорядок, правові інститути, нормативно-правові акти, практика юридичної науки та ін., сформувалися під впливом правової традиції.

На нашу думку правова традиція та правова культура це поняття різних змістових рівнів. Правова традиція є поняттям більш загальним і системним, адже вона дозволяє зрозуміти спосіб і причини формування правової системи, її еволюції в історичному бутті, особливості реалізації норм права, тощо. Натомість правова культура відображає рівень розвитку правової системи на конкретному етапі її розвитку. Можна стверджувати, що правова традиція формує правову культуру [231, с. 86].

Для правової культури важливим є наявність ціннісних імперативів. Більше того, вважається, що правова культура «поєднує соціальні ідеали і практику, моральні та правові цінності із практично корисною діяльністю щодо втілення в життя вимог законності» [210, с. 281]. Для неї важливим є збереження певного правового досвіду, що визначається як історично, так і залежить безпосередньо від самого права [140, с. 7]. Власне цей правовий досвід і є складовою правової традиції.

З огляду на зазначене, між правовою традицією та правовою культурою можна визначити як спільні так і відмінні риси.

Ключовими факторами, що відрізняють правову традицію та правової культури, є на нашу думку наступні:

- правова культура є одночасно і загальносоціальним й індивідуальним явищем. Більше того, правова культура властива окремим категоріям населення, для яких вона виступає професійною ознакою – правники, науковці, державні службовці, тощо. Натомість правова традиція є тільки загальносоціальним явищем і не поділяється за професійною ознакою;

- правова традиція здійснює безпосередній вплив на правову систему, адже реалізується як форма правосприйняття. Вона важлива в процесі законотворення і як правило не є загальновідомою. Для пересічного громадянина більш важливим є правовий звичай, як норма права, тоді, як загальнотеоретичні установки до змісту права реалізуються винятково окремою групою людей. Правова традиція визначає зміст правової політики держави, тоді як правова культура виступає одним із способів її здійснення;

- категорії правової традиції і правової культури забезпечують існування окремої «національної» правової системи, але вони реалізуються в різний спосіб. Для прикладу японській правовій культурі притаманна єдина правова культура і правова традиція, які ґрунтуються на конфуціанському праві [229, с. 104]. Аналогічно можна говорити і про правову систему Китаю, яка винятково традиційна. Однак, подібна парадигма не реалізується по відношенню до правової системи України чи інших європейських країн. В цьому випадку, ми можемо говорити про українську чи італійську правову культуру але про європейську правову традицію;

- важливою відмінністю правової традиції і правової культури є роль, яку вони здійснюють на правову систему загалом і правосвідомість зокрема. Так правова традиція накладає певні обмеження на поведінку людей, а правова культура навпаки – мобілізує правові ідеї, що формуються в суспільстві і визначає ступінь їх загальної популярності, перспективи практичної реалізації.

Основними факторами, що зближують правову традицію та правову культуру є наступні:

- як правова культура так і правова традиція покликані регулювати суспільні відносини і здійснювати на них стабілізаційний вплив. Як зауважує С.Павлов, головним завданням правової традиції є збереження правових інститутів [140, с. 7]. Аналогічні завдання і в правовій культурі, яка має забезпечити рівень розуміння ролі правових інститутів, дотримання норм і вимог, які ними продукуються;

- правова традиція і правова культура апелюють до дотримання цінностей, які є схожими або тотожними. Саме наявність традиційних правових цінностей свідчить про тривалість та історичність правової культури;

- правова культура та правова традиція в однаковій мірі визначають характер права конкретної держави – або публічний або закритий, ступінь залученості громадян до правових процесів, рівень їх правової освіченості, рівень дотримання правових свобод.

Названі фактори не є вичерпними і вони залежать насамперед від теоретичного осмислення змісту категорій правова культура та правова традиція. Однак відмінностей більше як спільних рис, при тому відмінності більш масштабні за своїм змістом. На нашу думку, правову традицію і правову культуру доцільно розглядати як макро- і мікрорівень правової системи відповідно. При цьому, ми переконані, що саме правова традиція здійснює вирішальний вплив на правову культуру. Прикладом подібного впливу можна вважати відмову в умовах демократизації суспільних відносин від традиційних правових ідей попередніх століть [261, р. 502]. В останні роки, європейські країни справедливо засуджують акти агресії, які вчинялися їхніми попередниками по відношенню до сусідніх держав і народів (Німеччина), власну колоніальну політику (Велика Британія, Франція), недотримання прав людей (Сполучені Штати Америки) [229, с. 104]. В цьому випадку поняття правова традиція свідчить не стільки про традиційність або консервативність правової системи, як про раціональність і бажання кожної правової системи вказати на

власні унікальні риси, які є прогресивними по відношенню до інших правових систем. Так само правова традиція впливає на правову культуру адже визначає межі її реалізації. Розвиток правової культури відбувається винятково в системі правових традицій суспільства, які формувалися історично [262, р. 331]. При цьому ці обмеження здійснюються на двох рівнях – локальному і глобальному. На локальному рівні правова культура орієнтується на правову традицію окремої країни, яка опирається на правовий звичай, традиційну ментальність, історико-правову спадщину. Натомість на глобальному рівні – правова культура конкретної країни відповідає правовій системі, яка є традиційною, але не завжди враховує національні правові звичаї.

Одночасно, в умовах зростання інформаційних технологій і поширення інформації, саме правова традиція сприяє збереженню національної ідентичності окремого суспільства. Прикладом подібного позитивного впливу є гібридні війни, коли консолідація суспільства відбувається довкола певного правового прецеденту, який позитивно відрізняє державу і її інституції від країни агресора [229, с. 104].

Зберігаюча роль правової традиції полягає і в тому, що саме вона взаємодіє з іншими правовими традиціями. Саме тому «чистих» правових традицій не існує. Нам імponує думка Я.Гуса, що саме правову систему, для прикладу романо-германську або континентальну можна вважати «правовою надтрадицією», адже вона ввібрала в себе історично детерміновані правові традиції окремих країн [257, р. 14]. Аналогічно можна сказати про мусульманську систему права. Одночасно Я.Гуса, вказує, що «правовою надтрадицією» можна вважати певні правові універсальні ідеї, які вважаються істинними для всіх. Такими ідеями є ідея миру, примату права, зверхності духовного над світським [257, р. 15].

Згаданий нами Я.Гуса запропонував універсальне пояснення різниці між правовою культурою і правовою традицією і ступенем впливу останньої на першу. Це він зробив за допомогою логічного рівняння типу: «Щоб пояснити характер і зміст певних правових процесів (для прикладу кількість цивільних чи

кримінальних судових справ) у правовій системі конкретної країни, ми звертаємося до її правової культури» [257, р. 18]. Однак в цьому випадку правова культура швидше пояснює специфіку суспільно-політичних процесів, які формують або високий рівень правосвідомості суспільства, тощо. Натомість тільки правова традиція може пояснити, що кількісні показники певних правових процесів, в тому числі й процесуальних дій, здійснюється на підставі традиційного підходу до трактування права. Для прикладу в Японії, кількість цивільних судових справ мінімальна з огляду на специфіку національного законодавства. Аналогічно для романо-германської та англо-саксонської правових сімей, правовою традицією є застосування чи не застосування поняття «прецеденту». Історично сформований підхід до послуговування судовою практикою чи орієнтацією на норму права, сприяв виробленню в громадян певної моделі правової поведінки, яка і становить частину правової культури [143, с. 101].

Вплив правової традиції на правову культуру відбувається також в площині формування правосвідомості або національної правової ідентичності. Оскільки правова культура опирається на меншу тривалу історичну пам'ять, вона орієнтується винятково на категорію ідентичності – властиві риси для конкретної етнічної, соціальної групи людей. Натомість правова традиція апелює до тривалої історико-правової спадщини, а тому містить елементи правових традицій інших народів, зокрема тих до складу яких входили українські землі в XVIII – XIX ст. Найбільш цікаво є те, що в сучасних умовах глобалізації саме завдяки правовій традиції відновлюються історично детерміновані правові зв'язки з державами з якими була традиція взаємовідносин.

Якщо визначати взаємозв'язок і взаємовплив правової традиції і правосвідомості, то остання є постійним супутником людини, оскільки вона є у кожного: протягом життя особистість найчастіше керується не нормами права, а своїми внутрішніми переконаннями та уявленнями, що сформувалися на основі розуміння та тлумачення цих норм, а також їх оцінки та відношення до них. Тлумачення норми права багато в чому впливає на правосвідомість людини, яка

засвоює або роз'яснює норм. Тобто правосвідомість «служить саморегулятором поведінки людей і надає їй цілеспрямований характер» [16, с. 7]. Більше того, правосвідомість не тільки формує правовідносини, вона має тенденцію їх змінювати. Подібний вплив можливий або у випадку існуючих в суспільстві правових традицій, або на підставі революційних змін.

Характерною відмінністю правосвідомості від правової культури чи правового менталітету, є те, що вона динамічна і повинна постійно змінюватися для того щоб суспільство функціонувало [225, с. 144]. Це зміна обумовлена насамперед природньою еволюцією правовідносин, формуванням нового законодавства, імплементації норм міжнародного права.

Важливою функцією правосвідомості є те, що вона дозволяє тлумачити норми права [153, с. 84]. Одночасно, загальний рівень правосвідомості особистості та суспільства визначає, яким буде саме тлумачення: звичайним, професійним чи доктринальним. Цей взаємозв'язок можна пояснити тим, що тлумачення права покликане подолати можливий розрив у світогляді законодавця та суб'єкта права, його метою є знаходження справжнього сенсу норми, що нерідко потребує значних інтелектуальних витрат. При цьому рівні правосвідомості законодавця і суб'єкта тлумачення, у тому числі, якщо йдеться про представників одного й того ж суспільства, а, отже, носіїв одного й того ж типу правосвідомості, визначають масштаби цього розриву та способи його подолання в залежності від того, які цінності закладав у правову норму законодавець, і які цінності знаходить суб'єкт при тлумаченні цієї норми.

Проте значення правосвідомості не обмежується створенням правових норм чи їх інтерпретації. Правосвідомість пронизує всі стадії правового регулювання, оскільки постійно спрямовує свою увагу на людину. Так, на стадії правової культури законодавця, правосвідомість (індивідуальна – *авр.*) визначає якість опрацювання правових норм, зміст законодавчого акта. На стадії правовідносин працюють правові переконання й внутрішнє ставлення суб'єктів до права. На цьому етапі конкретна людина приймає рішення про юридичну дію чи бездіяння – вчиняти за законом чи порушити його. Власне на стадії

правореалізації від рівня правосвідомості залежать, як суб'єкти права втілюють в життя правові зобов'язання. І навіть зважаючи на те, що в кожному з цих випадків варто говорити про індивідуальну правосвідомість, роль правової традиції проявляється на кожному етапі.

Як наслідок, основними формами і способами впливу правової традиції на правосвідомість, є наступні:

- правова традиція формує загальні імперативи стосовно розуміння змісту права, вони в свою чергу виступають певними шаблонами правосвідомості;

- реалізовані на стадії правовідносин переконання є традиційними, їх зміст є результатом імплементації попереднього правового досвіду та врахування потреб суспільства в конкретну історичну епоху. Як наслідок, кожна людина чи група людей приймає рішення стосовно визнання чи не визнання конкретної норми права. У випадку України, прикладами колективної непокори спровокованої певною правовою традицією, був спротив проти так званих «диктаторських законів» від 16 січня 2014 р.;

- у процесі правореалізації роль правової традиції проявляється в існуванні правових патернів, які впливають на індивідуальне сприйняття права.

Стосовно ключової відмінності правосвідомості та правової традиції, то перша є як груповою, так і колективною. При цьому, феноменом правосвідомості є те, що кожна людина володіючи власними переконаннями стосовно права, є також носієм групової та суспільної правосвідомості, під якими розуміються сукупності уявлень про право, що переважають у відповідних спільнотах. Важливо, що уявлення про право часто поєднується з іншими соціальними регуляторами, зокрема мораллю. Для романо-германської системи права, такий симбіоз не завжди є позитивним, адже норми права інколи можуть суперечити або не задовольняти норми суспільної моралі. Натомість для правових сімей прецедентного права таке поєднання є основою правовідносин, адже юридична практики завжди спирається на високі етичні духовні категорії.

Отже, визначаючи вплив та взаємозалежність правової традиції з правовою культурою і правосвідомістю, слід констатувати, що ключовою відмінністю згаданих юридичних категорій є те, що і правова культура і правосвідомість, на відміну від правової традиції, мають індивідуальне вираження і репрезентуються окремою особистістю, при цьому вона акумулює в собі результати процесів виховання та самовиховання.

Стосовно правового менталітету, то серед науковців є поширеною практика вважати його складовою правосвідомості, яка дозволяє виокремити сталі психологічні риси ставлення до права та державної влади в конкретному типі правової культури [120, с. 17]. Власне правовий менталітет є найбільш близьким до правової традиції і безпосередньо залежить від неї. Причина цього в тому, що він має індивідуальне і колективне свідоме, а також безсвідоме. В кожному з випадків прослідковується вплив правової традиції, адже загальне уявлення про добро і зло, справедливе і не справедливе, формувалося впродовж тривалого періоду часу і стало традиційним. Зміна таких уявлень відбувається винятково під впливом безпосереднього досвіду, також колективного й індивідуальності.

Про взаємозв'язок правового менталітету та правової традиції може свідчити висновок А.Рубана, що до менталітету належать «звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів» [169, с. 5]. Тобто традиція, є елементом як індивідуального так і колективного менталітету.

Варто зауважити, що ряд дослідників, апелюють до того, що правовий менталітет і правова традиція історично детерміновані, формуються на основі безпосереднього та опосередкованого досвіду, мають модельний характер і є тотожними поняттями [27, с. 43; 67, с. 13]. На нашу думку, таке ототожнення помилкове, адже не зважаючи на те, що обидві категорії юриспруденції є історично сформованими, правовий менталітет є своєрідною моделлю поведінки (в цьому випадку він близький загалом до правової культури – *авт.*), яка сформувалася на підставі певних індивідуальних та групових стереотипів, що

базуються на досвіді, культурі, практиці реалізації локальних чи загальних норм права, тощо. Натомість правова традиція, є колективним досвідом, яким передаються цінності права, визначається рівень сприйняття права та його ключових категорій, зокрема справедливості. Також правова традиція безпосередньо впливає на зміст, форми і методи правового виховання, тоді, як правовий менталітет перетворюється часто перешкоджає реалізації виховної функції права [230, с. 107].

Ключовою відмінністю правового менталітету від правової традиції є й те, що перший є набором архетипів та уявлень, знань, навичок та установок, які визначають сприйняття соціальною групою чи цілим суспільством національної правової системи, визначають поведінку індивіда, соціальних чи професійних груп [66, с. 13]. Стосовно правової традиції то вона є наступним рівнем розвитку сформованих ментально архетипів, уявлень, знань, навичок та умінь, які діють не просто як норми поведінки чи реакції на процеси в суспільстві і державі, а стають традиційними, сприймаються як аксіома, впливають на правову систему.

Одночасно, не варто відкидати й те, що правовий менталітет формує власні традиції, які пов'язані насамперед підсвідомим і їх можна вважати історичними архетипами. Частина з таких ментальних традицій є рудиментом попередніх історичних періодів, зокрема часу коли українські землі були інкорпоровані іноземними державами і їм були штучно нав'язані певні ментальні риси [79, с. 85]. В цьому контексті, слід звернути увагу на дві засадничі помилки, які прослідковуються в українській правовій науці при характеристиці правового менталітету і наявних у ньому правових традицій.

Перша помилка полягає в не правильному трактуванні змісту правової ментальності українців. До цієї помилки вдався один із перших дослідників правової традиції в українській юриспруденції С.Павлов. У публікації 2006 р. «Правовий менталітет та правова традиція» він використав формулювання, що внаслідок багатовікового перебування українських земель у складі іноземних держав, правовий менталітет українців зазнав трансформації, а «український народ переймав негативні проєкції домінуючих культур, зокрема комплекс

неповноцінності (культурної, моральної й правової), негативний стереотип українця постійно нав'язували в правову ментальність польська влада – як «різуна», «гайдамаки», «бандита»; спочатку імперська Росія, пізніше комуністична, радянська влада – як «хохла малороса», «заробітчанина», «бандери» тощо» [139, с. 37], а це в кінцевому випадку «заклало у внутрішній суб'єктивно-правовий ментальний склад українця стереотипи млявого, дикуватого, приниженого, примхливого, жадібного й безвольного селянина-роботяги. Внаслідок цього в правовій системі України переважно панує менталітет із такими рисами, як повна недовіра до сили права, справедливості, негативне відношення до державної влади і її представників, песимізм тощо» [139, с. 37]. Єдине в чому правий С.Павлов, так це в тому, що дійсно під впливом іноземних держав відбулася трансформація правового менталітету українців, однак, українці зовсім не асоціюють себе як «бандери», «хохли малороси», «гайдамаки» тощо. Це нав'язаний стереотип, такими поняттями українців називали радянські науковці, і такі назви закріпилися в радянський час. Більше того, завдяки гібридній війні, яку розв'язала росія, і як показує практика вона тривала з початку 2000-х рр. подібні поняття були штучними. Більше того, ці поняття застосовували винятково до жителів західноукраїнських областей, чим підсилювали внутрішнє протистояння. Прикро, що багато українських вчених стали жертвами подібних маніпуляцій. Більше того, вказані С.Павловим стереотипи «млявого, дикуватого, приниженого, примхливого, жадібного й безвольного селянина-роботяги» жодним чином не відображають рівень політичної активності українців під час Помаранчевої революції, Революції гідності.

Інша важлива й одночасно світоглядна помилка полягає в помилковому асоціюванні українців з так званими «східними суспільствами» і як результат приналежність до «східної правової культури» [55, с. 9]. В більшості випадків такі формулювання зустрічаються внаслідок посилення до наукових висновків російських вчених. Основним аргументом подібного стереотипу є те, що для «східної правової культури», в тому числі й української, характерним є «злиття

держави і релігії, ієрархічність, багатоукладність суспільного устрою, домінування принципу прирівняної справедливості, розуміння свободи переважно як колективної, віднесення державності до розряду вищих цінностей» [55, с. 9]. Світоглядно, українці ближчі до так званої «західної правової культури», яка є більш раціональною. Духовність присутня в ментальній складовій українців винятково в місці дотримання моральних та етичних норм християнства, а не ідеалізації самої релігії чи окремої церкви. І такий підхід є традиційним для українців, починаючи з часів Давньоруської держави.

Назагал, розглядаючи правовий менталітет, як сукупність «правових уявлень, стереотипів, орієнтацій та установок, емоцій і почуттів, правових цінностей, норм та ідеалів, колективної правової пам'яті, зразків правової поведінки, мови права, стилю правового мислення, правокультурної ідентичності» [187, с. 64], можна сказати, що елемент «традиційності» притаманний кожному виокремленому компоненту. Назагал, категорія правовий менталітет, вбираючи сукупність особливостей і тенденцій розвитку правової сфери буття народу, виступає дієвими механізмом збереження вітчизняної правової традиції.

Українська дослідниця В.Кобко-Одарій, вивчаючи співвідношення правової традиції та правового менталітету, вказує на існування між ними п'яти спільних рис: історичність, вихідні етнічно й культурно-історичні основи; поліструктурна система; практична направленість; спільні домінанти [66, с. 13]. Одночасно дослідниця справедливо вказує, що правовий менталітет формується саме під впливом правової традиції, а «витоки правового менталітету є «центральною зоною традиції» [66, с. 13-14]. Однак, в одній і тій же публікації, дослідниця вказує, що диференціація понять правовий менталітет та правова традиція умовна, адже «правовий менталітет накладає свої рамки на правову традицію, заглиблюючи її цим самим в національні рамки, виділяючи її самотність серед інших правових традицій» [66, с. 14]. Ми частково поділяємо такі формулювання. Так, ми погоджуємося з твердженням про залежність правової ментальності від правової традиції й виокремлених спільних ознак цих

правових категорій, але ми не погоджуємося з твердженням про те, що під впливом менталітету, правова традиція має винятково національні рамки. Національний характер правової традиції визначається не правовим менталітетом, який є умовним і суб'єктивним за своїм характером, а набором правових установок, які визначають загальний світогляд, формують межі в яких розвивається правовий менталітет.

На нашу думку, взаємозв'язок і взаємовплив правової традиції та правового менталітету реалізується в наступному:

- правова традиція визначає загальний зміст правого менталітету, шляхом утвердження конкретних правових парадигм, які сприймаються як закономірні та історично детерміновані. Завдяки правовій традиції на практиці реалізується практичний досвід, що сформувався в попередні історичні періоди;

- цінності правової традиції є засадничими цінностями правового менталітету. Це стосується і правової ідеології – цінності правової традиції сприяють утвердженню конкретного типу ідеології. Важливо, що цінності, які поширює правова традиція маю винятково колективний характер;

- правовий менталітет, який формується під впливом правової традиції виступає фактором збереження останньої. Саме правовий менталітет з огляду на те, що діє на підсвідоме людини та соціуму сприяє збереженню конкретного типу правової традиції, навіть в умовах внутрішніх (політичних) та зовнішніх (експансія) умов.

Отже, правова традиція впливає на правову культуру, правосвідомість та правовий менталітет, хоч в моменті свого розвитку і трансформації залежить від них. Таке поєднання згаданих категорій права є умовою розвитку правової системи, яка набуває цілісності.

Одночасно, вважаємо, що можна виокремити декілька специфічних рис, які сформувалися в національній правовій культурі та правосвідомості, трактуються як елемент правової ментальності і є своєрідними рудиментами правової традиції і вимагають трансформації в наш час. Окремі з цих

традиційних ідеологем виникли в умовах відсутності національної держави, зокрема в радянський період, це зокрема:

- правовий нігілізм – тотальна недовіра громадян до інститутів державної влади, норм права. Це явище характеризується запереченням значущості права як регулятора суспільних відносин і може проявлятися як на рівні окремих осіб, так і на рівні суспільства в цілому. Правовий нігілізм є негативним рудиментом усунення якого можливе тільки у випадку розвитку правової культури та правосвідомості населення в тому числі й на основі запозичення традиційних правових цінностей західних держав (ЄС та США);

- відсутність стабільності в законодавчій базі – після 1991 р. специфічною рисою правової системи України є продукування значної кількості законодавчих актів та численних змін і доповнень для них. Така практика не властива для «західних демократій» де законодавча база має більш стале вираження. Тільки впродовж останніх двадцяти років прийнято декілька правок до Основного закону держави, які кардинально впливали на розподіл повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади, президентом;

- низька правова грамотність населення (не свідчить про загально низький рівень правової культури – *авт.*), яка близька до поняття правового нігілізму, але реалізується в тій площині, що населення країни не знає своїх прав та обов'язків як громадянина. В умовах сучасного інформаційного суспільства, правова грамотність навпаки посилюється, адже популярними є не інформаційні сюжети, які пояснюють права і обов'язки, громадян, а ті, які демонструють способи уникнення відповідальності за порушення законодавства (порушення правил дорожнього руху, впродовж останніх років – порушення мобілізаційного законодавства – *авт.*). На нашу думку, в державі має існувати програма, що визначає зміст і характер правової інформації, яка подається в публічний простір з пізнавальною метою, адже це є частиною національної безпеки;

- низький рівень законослухняності, який безпосередньо відображає характер праворозуміння, є також рудиментом, що безпосередньо залежить від вище розглянутих трьох факторів. Зловживання прогалинами національного

законодавства стало нормою і перетворилося на певну «негативну традицію», яка в багатьох випадках заохочується, або трактується, не як порушення, а знання норм права у відповідності до принципу «що не заборонено, то дозволено».

Таким чином, поняття правова традиція, правова культура та правовий менталітет є важливими категоріями юриспруденції і виражають спосіб формування правової системи конкретної держави. Одночасно, ми вважаємо поняття правова традиція більш ширшим і таким, що не тільки розкриває історичний досвід у процесі формування і використання права окремими народами, а й вказує вектор розвитку суспільства, відображає рівень його правосприйняття. Стосовно поняття правова культура то воно є вузким і відображає насамперед правосприйняття в конкретних часових рамках. Обидва ці поняття є важливими в контексті реалізації національно-патріотичного виховання. В умовах сьогодення, коли відбувається зростання впливу інформаційного простору, посилюються глобалізаційні виклики, реалізуються різноманітні форми гібридних конфліктів, національно-патріотичне виховання повинно здійснюватися винятково на рівні трансформації правової культури і правової традиції. Це важливо насамперед з огляду на те, що і правова культура і правова традиція, як і загалом право впливають на свідомість людей, виступають засобом утвердження правових цінностей, правил поведінки, які не тільки мають забезпечити дотримання прав людини, а й є елементом національної безпеки держави. Забезпечуючи реалізацію інформаційної, соціалізаційної, ідеолого-виховної функцій, і правова культура і правова традиція формують в сучасної людини той набір правил і цінностей, які дозволяють не тільки адаптуватися до сучасних умов, а й гарантувати дотримання прав і свобод. Стосовно правового менталітету то він формується винятково під впливом правових традицій, а також безпосереднього та опосередкованого досвіду окремої людини чи цілого суспільства і виступає основною формою реакції на зміни, що відбуваються в правовій системі.

2.3. Спільні та відмінні риси правової традиції, правового звичаю та правової спадщини

З огляду на те, що правова традиція оперує історично детермінованими категоріями, впливає на правову культуру та правовий менталітет, доцільно з'ясувати ступінь її спорідненості в взаємозв'язку з категоріями правового звичаю та правової спадщини. Останні дві категорії також опираються на сформовані внаслідок попереднього досвіду імперативи, а тому близькі з правовою традицією. Часто ці поняття асоціюють чи використовують як синоніми, однак, вони мають різне змістове наповнення і по різному впливають на правову систему країни.

Конкретизуючи вплив правової традиції на правовий звичай та правову спадщину, доцільно конкретизувати відмінності між цими поняттями. Проаналізувавши ключові теоретичні підходи до трактування змісту цих понять в підрозділі 1.2, можна констатувати, що правовий звичай є сукупністю норм права, які визнаються суспільством і використовуються в процесі суспільних відносин, а правова спадщина – набір норм, традицій, звичаїв, які поєднують сучасну правову систему з правовими системами державних утворень, що існували в попередні історичні епохи і трактуються, як національні. Власне, правова спадщина співпадає з основними періодами розвитку української державності, а правовий звичай – представляє найбільш характерні правила і норми правовідносин, що діяли в той час. Як наслідок, можна говорити, що і правовий звичай і правова спадщина є найбільш близькими поняттями з правовою традицією.

У найбільш загальному розуміння звичаєве право – є одним із джерел сучасного права, а правова спадщина – набір етапів впродовж яких розвивалося національне право. Саме розвиток правової спадщини забезпечив існування конкретного правового звичаю. Однак, слід враховувати процес формування і розвитку правової спадщини. В.Кобко-Одарій, вважає, що українська правова спадщина розвивається циклічно і це є ключовою перешкодою до побудови

сталого правової системи. Негатив циклічності на думку дослідниці полягає в тому, що в межах певного циклу «відбувається обнуління балансу, відмова від свого минулого позитивного та негативного досвіду, від своєї правової спадщини, правової традиції, сліпе копіювання чужої правової спадщини, зазвичай західної правової традиції, що призводить до появи нежиттєздатних правових і політичних інститутів, норм права тощо» [65, с. 9]. Одночасно, вчена вказує, що сама правова спадщина характеризується безперервністю розвитку і виключає циклічність. Знову ж таки, подібні висновки є результатом апелювання до праць радянських і російських вчених Л.Гумільова, В.Рибакова та ін., які вказували на загрози, які несе «західна» правова система і правова традиція для радянської, а відтак і пострадянських держав.

Стосовно ключової відмінності між правовим звичаєм та правовою спадщиною, то перший є офіційно визнаною державою нормою чи правилом поведінки, що сформувалося внаслідок тривалого повторення певних дій. Санкціонуючи звичай, держава встановлює юридичну санкцію за її недотримання. Робиться це у тих випадках, коли звичай не суперечить інтересам та волі держави, відповідає інтересам суспільства на певному етапі його розвитку. Санкція держави дається або шляхом посилення на звичай у нормативно-правовому акті, або фактичним державним визнанням у судових рішеннях, інших актах державних органів. Натомість правова спадщина – це ідеологічна за змістом послідовність періодів національного державотворення, а також специфічних норм права, характерних для конкретної епохи. Важливо, що саме правовий звичай є однією із тих, норм, яка дозволяє забезпечити тяглість правової спадщини. Якщо говорити про роль правової традиції, то виходячи з понятійного розуміння «звичаю», «традиції» та «спадщини», можна констатувати, що саме традиція поєднує в собі конкретні норми права і особливості правовідносин, що сформувалися впродовж конкретного історичного періоду і сприймаються не як джерело права, а як вектор розвитку самої правової системи, надаючи їй унікального характеру, забезпечуючи послідовність і безперервність розвитку.

Розглядаючи рівні впливу правої традиції на правовий звичай і співвідношення цих понять, доцільно послуговуватися історико-юридичним, соціологічним, догматичним, антропологічним підходами [200, с. 13]. Так, історико-юридичний підхід базується на вивченні історії та еволюції правових норм і звичаїв. В цьому випадку доцільно розуміти правовий звичай як сукупність правових норм, що мали значення для правових систем у минулому, процес їх еволюції та імплементації в правову систему сьогодення. Для прикладу, правники стародавнього риму трактували звичаєві норми права в двох змістових контекстах. По-перше, як одноманітне вживання норм права впродовж тривалого часу. По-друге, як колективну народну волю, чи волю окремих громадян, яка набуває загальної підтримки і визнання [90, с. 12-13]. Таке розуміння правового звичаю з позиції історико-правового підходу притаманне і сучасній правовій науці, тобто воно стало традиційним. Назагал, цей підхід передбачає глибоке вивчення правових звичаїв через призму їхньої історичної динаміки та еволюції, а також їхнього впливу на формування правових інститутів і норм. Він сприяє розумінню того, як правові звичаї виникають, змінюються та адаптуються в різних історичних умовах, що відображається на сучасній юридичній практиці та доктрині.

Якщо трактувати правовий звичай з позиції соціологічного підходу, то він розглядається як відображення соціальних норм і цінностей. Вчені, які використовують соціологічний підхід, аналізують, які звичаї і норми виникають із соціальних взаємодій та як вони впливають на формування права [232, с. 14]. Правові звичаї відіграють важливу роль у збереженні соціального порядку і вирішенні конфліктів. В цьому випадку правовий звичай виступає елементом правової традиції і не тільки відображає ставлення до норм права, а й містить механізми вирішення конфліктів [200, с. 14].

Через правовий звичай у правовій традиції формується уявлення про те, як право відповідає суспільним потребам і очікуванням, чи формується на основі норм права суспільна ідентичність. Власне правовий звичай є символом культурного об'єднання суспільства, виступає умовою реалізації правової

культури. Однак, не завжди конкретний правовий звичай може стати традиційним, він часто трансформується і змінюється, а у випадку відмови від звичаю, правова система не зазнає негативного впливу.

Одночасно, через правові звичаї, що трансформуються під впливом процесів глобалізації, змінюється і правова традиція загалом. Через звичай відбувається адаптація окремих правових норм, які відтак стають традиційними.

Як наслідок, правовий звичай, на відміну від правової традиції є не стільки правовим, як соціальним феноменом, адже безпосередньо впливає на соціальні відносини, норми права, цінності і конфлікти у суспільстві. Як наслідок, правові звичаї на відміну від правової традиції є більш мінливими. Для прикладу, впродовж останніх років ми можемо спостерігати трансформацію правових ідей, які трактують соціальні і правові функції чоловіка і жінки, їх роль у сім'ї. Сучасні дискусії стосовно поняття «гендеру» виходять за межі їх традиційного розуміння, провокують зміни в законодавстві. Аналогічно, електронна комерція і цифровізація публічної сфери призводять до відходу не тільки від звичаєвих, а й від традиційних правових ідеологем. Реєстрація актів цивільного любу стала мейнстрімом серед українців впродовж останнього часу.

Вивчаючи взаємозв'язок правової традиції та правового звичаю з позиції догматичного або правового підходу, варто констатувати, що правові звичаї часто стають частиною законодавства, правової доктрини держави і судової практики. Якщо правові звичаї є частиною національної правової системи, то правова традиція виступає інструментом, що забезпечує її розвиток. Кінцевим результатом такого співвідношення є те, що правовий звичай відтворюється у законодавчих актах.

З огляду на те, що правова традиція апелює до цінностей, сам правовий звичай є виразом культурних цінностей, традицій і норм в конкретному суспільстві. Самі звичаї мають важливе значення для повсякденного життя людини та юридичної практики [232, с. 15]. З іншого боку, певні символи та ритуали безпосередньо пов'язані з юридичними нормами і відображають культурні цінності суспільства. В кінцевому випадку, за допомогою правового

звичаю, конкретна правова традиція є міждисциплінарною категорією, адже дозволяє прослідкувати ступінь впливу культурних, етнографічних, соціальних та інших матеріальних аспектів на формування та застосування норм права, утвердження їх як звичаїв.

Хоч серед науковців популярними є думки про ототожнення правової традиції та правового звичаю, або трактування їх як однотипових понять, що розвиваються паралельно, ми все ж прихильники того, що ці категорії є відмінними.

По-перше, варто говорити про різну сферу поширення та впливу в межах якої правовий звичай є інструментом реалізації правової традиції. Так, якщо звичай є набором особливостей властивих окремому народу (етнічній групі) чи соціальній групі людей, і детально регламентує конкретну правову дію чи реакцію на неї, то правова традиція поширюється на все суспільство. Тобто правова традиція є більш ширшим поняттям за правовий звичай. Окрім того, традиція також може мати практичний характер. Так, у правилах дипломатичного прийому, закріплено правило традиції, а не звичаю. Назагал, традиція охоплює набагато ширше коло суспільних явищ, а звичай – регулює реалізацію тільки традиційних явищ і процесів.

По-друге, традиція, на відміну від звичаю не суперечить світоглядним чи релігійним особливостям функціонування суспільства. Умови сьогодення показують, що звичай дуже легко піддається кореляції під впливом світоглядних норм, зокрема релігії і одночасно – суперечить нормам діючого законодавства. Натомість традиція присутня в усіх нормах права і піддається кореляції дуже повільно. Вона часто виступає засобом і причиною повернення до норм права, які зазнали змін чи трансформації в ході реформування.

По-третє, звичай в нормативному плані є більш точнішим за традицію, оскільки завжди дає чітке трактування конкретної правової дії, тоді як традиція більше апелює до ціннісної складової суспільства в якому реалізуються конкретні ідеї. Тобто правових звичай – це зміст ідеї, а правова традиція – це сама ідея і набір світоглядних імперативів необхідних для її реалізації.

По-четверте, і правовий звичай і правова традиція здійснюють стабілізуючу функцію, але роблять це в різний спосіб. З огляду на те, що традиція апелює до духовної складової, дія правової традиції проявляється насамперед через залучення духовної складової, тоді як правовий звичай просто регламентує конкретну правову дію. Однак, в обох випадках відбувається реалізація стабілізуючої функції, але якщо звичай врегульовує суспільні відносини через конкретний припис чи норму, то традиція – формує духовні якості людини, які необхідні в конкретних суспільних умовах.

По-п'яте, правова традиція та правовий звичай по різному впливають на характер суспільних відносин. На наше переконання, правовий звичай діє в межах тих суспільних відносин де існують певні стереотипи, або дії громадян відносно стандартизовані – регламентуються нормативними приписами. Звичаї також стабілізують і відтворюють в діях нових поколінь усталені правила. Соціальна місія звичаю зводиться до утвердження в суспільстві порядку поточного життя. Натомість правова традиція формує не дії громадян в межах суспільних відносин, а визначає характер суспільних відносин. Її соціальна місія зводиться до утвердження певних духовних якостей та установок, які необхідні новим поколінням громадян, для функціонування складних суспільних відносин – тобто держави. Власне ідея збереження державності, є однією із ключових правових традицій, і з метою її дотримання, можуть бути змінені окремі правові звичаї.

По-шосте, зважаючи на те, що і звичай і традиція впливають на людину, то звичай формує прості звички – стереотипи, тоді, як традиція – складні звички, які визначають характер поведінки людини в суспільстві, можуть бути причиною конкретного правового вчинку. Все це пояснюється тим, що вплив правової звички на особистий досвід індивіда і загалом суспільства відбувається шляхом формування звички – певного варіанту поведінки (винятково механічна дія), а правова традиція формує ціннісну і духовну умову такої поведінки. Прикладом цієї дії можна вважати християнські свята, які законодавчо визнаються державними вихідними. Якщо звичка в цьому випадку – це святкова підготовка,

дотримання певного ритуалу і обмежень, то традиція – збереження святості, надання сакральності – День Покрови (створення козацтва, День захисника України). якщо звичка втрачається з кожним наступним поколінням, то традиція зберігається, диверсифікується. Можливий і зворотній випадок, коли скажімо, через скасування на законодавчому рівні певної традиції, вона перестає існувати, як звичай (Міжнародний день праці).

По-сьоме, ключова відмінність між правовим звичаєм та правовою традицією полягає в тому, що основним завданням звичаю є формування стереотипів поведінки, а традиції – поширення позитивного досвіду попередніх поколінь. Прикладом в цьому може слугувати звичай «заручин», що передуює укладанню шлюбу. З одного боку ця звичка властива українцям з часу прийняття християнства. Перетворення її в правову традицію відбулося тільки в той момент, коли факт заручин набуває юридичного змісту. Закономірно, що в Сімейному кодексі України, ст. 31 передбачає юридичну відповідальність за розірвання передньої домовленості про шлюб і відшкодування одній із сторін втрат, які вона понесла при підготовці [182]. Зокрема ч. 4 ст. 31 вказується, що «У разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом, договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірваний судом. У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо вона не зберіглася – відшкодувати її вартість» [182]. За українською традицією попередньою умовою укладання шлюбу є заручини в ході якого чоловік, дарує своїй майбутній дружині обручку. Приймання чи відмова від обручки є умовою згоди шлюбу. Закономірно, що в кодексі не йдеться безпосередньо про звичай заручин, але подібна норма трактується як традиційна адже її порушення передбачає відшкодування. Можна констатувати, що правова традиція виступає певним феноменом, який поєднує моральне, духовне і норму закону.

Насамкінець слід звернути увагу й на те, що правова традиція на відміну від правового звичаю не обов'язкова для виконання всіма членами суспільства. Традиція на відміну від звичаю немає догматичного характеру. Правова традиція

поширюється на всіх членів суспільства, і навіть якщо одна соціальна група буде її реалізовувати, вона впливатиме на суспільні відносини. В цьому контексті велику роль відіграє емоційність, яка у правового звичаю вища. Людина порушуючи усталений звичай, відчуває або провину, або якісь інші психологічні зміни, натомість при зміні традиції, відбувається не емоційна, а свідомісна реакція. Прикладом в цьому випадку можуть слугувати останні події пов'язані з уніфікацією святкування Різдва, а відтак і потреби уніфікації святкування Великодня.

Залежність правового звичаю від правової традиції можна прослідкувати в наступній закономірності – звичай набуває статусу правового, якщо йому такої форми надає держава. Сама держава «санкціонує не окремі звичаї, а систему звичаєвих норм, котра склалась на момент її утворення» [88, с. 6]. Власне, процес чи держава санкціонує конкретну систему звичаїв є результатом наявності певної правової традиції, що дозволяє це зробити.

Отже, визначаючи співвідношення понять правова традиція та правовий звичай можна сформулювати наступні закономірності, які визначають наявність у них спільних та відмінних рис. Спільними рисами виступають:

- юридичний характер обох понять, адже вони відображають систему правових норм або звичаїв, що регулюють певні аспекти життя суспільства, складають основу правової системи;
- і правова традиція і правовий звичай базуються на довготривалих практиках і традиціях, які виникали і розвивалися у конкретних суспільно-правових умовах;
- як правова традиція, так і правовий звичай можуть змінюватися та адаптуватися до нових умов і вимог суспільства з часом.

Відмінними рисами правової традиції та правового звичаю є:

- спектр впливу – правова традиція є більш ширшим поняттям і повторює правову культуру суспільства, тоді, як правовий звичай є її елементом;

- правовий звичай на відміну від правової традиції має пряму юридичну силу і може визнаватися судами як обов'язковий для застосування в певних юридичних випадках;
- правова традиція формуватися в результаті довготривалої історії та культурного розвитку суспільства, контактів з іншими правовими системами, то правовий звичай є реакцією на практичні потреби і виклики;
- якщо правовий звичай визначає норми і приписи простих суспільних відносин (можуть виключати існування держави), то правова традиція – визначає потребу збереження держави.

Назагал, між правовим звичаєм та правовою традицією більше відмінного як спільного. Вони представляють діаметрально протилежні форми і способи впливу права на поведінку людей, як наслідок, варто говорити, що існує ще одна категорія, яка повинна займати проміжну ланку. Такою категорією на нашу думку є правова спадщина.

У правничій літературі поняття правової спадщини дуже рідко використовується з науковою метою. Чи не єдиним дослідженням в якому розкривається зміст цієї категорії є публікація В.Кобко-Одарій «Правова спадщина та правова традиція – щодо питання співвідношення» [64] у якій дослідниця апелює до моральної складової права і потреби його врахування під час законодавчого процесу. Зміст поняття правова спадщина, В.Кобко-Одарій інтерпретує, як «сукупність духовних, історично сталих зв'язків, відносин, результатів юридичної діяльності, котрі забезпечують трансляцію та прийняття минулого правового досвіду, а також орієнтацію життєдіяльності людей на зміцнення історичних та правових цінностей» [64, с. 46]. Також дослідниця справедливо вважає правову спадщину складовою правової культури, але вказує, що вона значно ширше за змістом і впливом, як правова традиція. З поміж основних аргументів стосовно відмінності правової спадщини та правової традиції В.Кобко-Одарій, наводить наступні:

– правова традиція є частиною правової спадщини і як наслідок вона менша за об’ємом (в цьому випадку дослідниця не вказує, що має під об’ємом – інформацію, вплив, зміст – *авт.*);

– правова традиція на відміну від правової спадщини існує постійно. Правова традиція на думку В.Кобко-Одарій може зникнути. Причина цієї ситуації на думку вченої в тому, що традиція існує тільки доки в ній є необхідність;

– для правової традиції є характерним акумулювання винятково позитивного досвіду, натомість правова спадщина відображає, як позитивні так і негативні моменти, тобто репрезентує минуле;

– існування правової традиції залежить від волі суб’єкта, а існування правової спадщини – ні (з огляду на те, що правова спадщина отримує репрезентацію в кожному наступному поколінні, її трактування змінюється, тому вона також залежить від суб’єкта – *авт.*);

– правова традиція базується на практичному застосуванні, а правова спадщина як на практиці, так і на теорії (правова доктрина);

– правова традиція, як правило, не має чіткої фіксації на матеріальному носії (здебільшого існує вербально), а правова спадщина зафіксована у матеріальних та духовних здобутках (наприклад, здобутки юридичної доктрини, законодавча база, правові цінності);

– правові традиції виробляються безпосередньо учасниками правових відносин, завдяки досвіду народу, а правова спадщина – як ученими (правова доктрина), ідеологами (ідеологія держави), так і народом (учасниками правових відносин) тощо [64, с. 48-49].

Ми не зовсім погоджуємося з окремими з наведених вище формулювань. Якщо розглядати правову спадщину винятково, як загальну канву інтерпретації історико-правового минулого, то її можна асоціювати з історичним досвідом, або звичайним викладом державно-правового минулого у відповідності до проблемно-хронологічного підходу. В цьому випадку дійсно правова спадщина більша і об’ємна за правову традицію, як набір специфічних умов і способів

розвитку окремих правових явищ, чи самого державотворчого процесу. Власне в українців розвивалися саме такі дві парадигми – традиція національного державотворення, яка проявлялася в тягlosti окремих форм державності – скажімо гетьманату, а також демократичних засад організації органів влади.

Стосовно обмеженого часу існування правової традиції, то на нашу думку, саме її існування є умовою тягlosti державно-правової спадщини. Вона не репрезентує все минуле, а виокремлює об'єктивні й апробовані практики створення і реалізації норм права, органів влади, тощо. Власне потреба в існуванні правової традиції є постійною, адже вона є умовою існування національної правової системи.

Дискусійними або радше неузгодженими між собою є два формулювання В.Кобко-Одарій, у яких, дослідниця вказує на роль суб'єкта в існуванні правової традиції і його відсутність для правового спадкування і одночасно аргументує, що остання виробляється на рівні правової доктрини (вченими), державної ідеології (ідеологами) а також безпосередньо суспільством (народом). Одночасно, вона констатує, що правова спадщина – це також історія юридичної науки, яку формують професійні правники, вчені [172, с. 154]. Тобто суб'єктність правової спадщини значно більша, як в правової традиції. На нашу думку, правова спадщина – це явище суб'єктивне, адже до її формування та інтерпретації залучені й інші суспільні верстви. Натомість, правова традиція – явище відносно об'єктивне. Відносність пояснюється залученням індивіда до її формування.

Про суб'єктивний характер правової спадщини може свідчити те, що на сучасну правову систему чи не найбільший вплив здійснила радянська правова спадщина. Більше того, і в наш час ми послуговуємося окремими радянськими нормами права. Більше того, сучасна Україна як незалежна держава є правонаступницею УРСР. Навіть в тексті Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., йдеться про «акт проголошення» незалежності [2], тоді, як схожому за змістом документі від 30 червня 1941 р. йшлося про

«відновлення» незалежності і вказувалося на спадкоємність державницької традиції періоду Національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

Натомість правова традиція усуває суб'єктивні стереотипи. Аргументом на користь її впливу на правову систему і взаємозв'язок з правовою спадщиною є застосування поняття «управління», що використовувалося в радянському, а відтак і українському праві, як позначення зв'язків між державою і людиною, державою і суспільством [171, с. 115]. В останні роки поширення набуває поняття «публічне адміністрування» [171, с. 115]. Закономірно, що це поняття не має жодного традиційного вираження за винятком свого ідеологічного і духовного змісту – адміністрування означає впорядкування, допомогу, тоді, як управління – контроль. Власне демократичні ідеї впорядкування властиві українській правовій традиції. Цей аргумент корисний і в тому плані, що як показує практика, правова спадщина змінюється, а не, як зауважує В.Кобко-Одарій – є постійною [64, с. 48].

У плані трактування ролі і значення правової спадщини, нам імponує думка М.Рязанова, що «правовий розвиток України ... характеризується значною правовою аккультурацією, а подекуди некритичним використанням західної традиції права [171, с. 113]. Тобто правова спадщина на відміну від правової традиції не має національного характеру. Так, у випадку України варто говорити про візантійську, литовську, польську, російську і навіть радянську правову спадщину. Натомість правова традиція є апробованими прийомами і правилами реалізації правовідносин. Тобто, правова традиція є результатом суспільних і правових відносин, комбінацією правил поведінки, які враховують національну специфіку. Запозичення правової традиції іншого народу чи нації, як правило призводить до спротиву, в тому числі й в радикальних формах.

Отже, правова спадщина, як складова правової культури, сукупність інтерпретацій, фактів і явищ з історико-правового минулого є по відношенню до правової традиції суб'єктивною, адже може розвиватися по різному, по різному інтерпретується соціальними групами, які її передають. Натомість правова традиція забезпечує наявність дієвих інструментів реалізації правових відносин,

вона є умовою збереження національної правової традиції, а її норми трактуються і сприймаються однаково всіма суспільними групами.

Таким чином, порівнюючи правову традицію з правовим звичаєм та правовою спадщиною, слід вказати, що це абсолютно різні за змістом, формою і способом впливу на людину категорії юриспруденції. Усі ці поняття є історично детерміновані, але, якщо правова спадщина – ретранслює минуле, правовий звичай є набором усталених правил і приписів, то правова традиція забезпечує національний характер правової традиції. Ключова відмінність між згаданими поняттями в спектрі впливу на суспільні відносини. Так найбільш широким поняттям є правова спадщина, адже вона не завжди може мати винятково національний характер. Найбільш вищою категорією є правовий звичай, який має пряму юридичну силу. Натомість правова традиція повторює вплив і правового звичаю і правової спадщини, адже не тільки регулює суспільні відносини, а й визначає характер і ціннісний зміст держави.

Висновки до розділу 2.

Проаналізувавши зміст категорії правова традиція й визначивши її місце в правовій системі, зв'язок з правовою культурою, правосвідомістю, правовим менталітетом, звичаєм і спадковістю, сформульовано ряд висновків:

- під впливом досліджень П.Гленна, іноземні та українські вчені розглядають правову традицію як аналог правової системи. Такі висновки пояснюються насамперед наявністю спільних функцій в правовій традиції та правової системи (зберігаюча, закріплююча, системоутворююча, регламентуюча та ін.), але саме традиція, будучи історично детермінованою умовою розвитку права, визначає особливість правової системи, дозволяє трактувати її як національну. Окрім того правова традиція забезпечує сталість правової системи, робить її стійкою до зовнішніх впливів. Правова традиція виступає цивілізаційною ознакою правової системи й дозволяє говорити про її національний характер. Правова традиція є основою для творення правової

системи, а не готовою моделлю. Як наслідок ми вважаємо, що правова традиція і правова система це різні поняття, адже саме традиція визначає набір правових цінностей, що формують правову систему й виконують по відношенню до неї зберігаючу функцію;

- співвідношення правової традиції, правової культури, правосвідомості та правового менталітету визначається або їх ототожненням або цілковитим розмежуванням. На нашу думку, всі ці поняття маю різне змістове наповнення. Вважаємо, що правова традиція і правова культура це макро- і мікрорівень правової системи, відповідно. Ключова різниця між цими поняттями в тому, що правова культура визначає і впливає на дії людини в конкретному правовому полі, а правова традиція – це те, що передує цим діям. Як наслідок, правова традиція є сукупністю внутрішніх і зовнішніх умов, які формують правову систему країни, є її частиною і здійснюють безпосередній вплив на правову культуру. Також правова традиція, на відміну від правової культури та правосвідомості, не може мати індивідуального вираження, тільки колективне свідоме. Основною відмінністю правого менталітету й правової традиції, є те, що перший – це набір архетипів та уявлень, знань, навичок та установок, які визначають сприйняття соціальною групою чи цілим суспільством національної правової системи, а друга – системою в межах якої сформовані ментально архетипи, уявлення, знання, стають традиційними, впливають на правову систему;

- найбільш тісним є зв'язок правової традиції з правовим звичаєм та правовою спадщиною. Одночасно це поняття різних масштабів. Так правовий звичай є складовою правової традиції, а разом вони є елементом правової спадщини, як загальної інтерпретації державно-правового минулого. Якщо правовий звичай є інструментом реалізації правової традиції, то традиція виконує аналогічну роль по відношенню до правової системи. Відмінність правового звичаю від правової традиції й в тому, що перший є більш точнішим в нормативному плані. Якщо правових звичай – це зміст ідеї, то правова традиція – це сама ідея і набір світоглядних імперативів необхідних для її реалізації. Окрім

того, правова традиція на відміну від правового звичаю не обов'язкова для виконання всіма членами суспільства. В порівнянні з правовою спадщиною, яка є суб'єктивною інтерпретацією фактів і явищ історико-правового минулого, правова традиція виступає умовою збереження національної правової традиції;

- ми схильні трактувати правову традицію як окрему категорію права, яка входить в структуру правової системи й реалізується через перетворення усталених правових норм і правил поведінки на цінності. Проникнення правової традиції в правову систему відбувається через правопізнання, правову культуру, юридичну техніку. Завдяки правовій традиції правова система самовідтворюється та самоідентифікується як національна. В умовах повномасштабного вторгнення росії, ми можемо спостерігати трансформацію основних цінностей, що знаходяться в основі правової культури, зокрема гуманності, терпимості, тощо. Натомість правова традиція держави залишається не змінною, більше того ми можемо спостерігати протилежну тенденцію до посилення саме традиційних правових цінностей, які притаманні континентальній правовій сім'ї.

РОЗДІЛ 3. ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

3.1. Культурно-історична та політична детермінанта правової традиції

Правова традиція не виникає на порожньому місці. Вона є продуктом довготривалого історичного процесу, що включає в себе вплив культурних, соціальних, політичних, економічних і навіть релігійних чинників. Історична визначеність подій і явищ суспільного життя відбувається в умовах чіткого культурного впливу. В рамках останнього розвивається політичне життя суспільства. Як наслідок доцільно говорити про вплив історичного, культурологічного та політичного факторів на зміст й еволюцію національної правової традиції.

Український вчений І.Терлюк говорить про існування державно-правової традиції, як окремої історико-правової концепції національної державності, «в основі якої лежать константи спільних для усіх соціальних груп народу цінностей» [195, с. 29]. Будь-які цінності є результатом розвитку культури, політики, конкретної ідеології, а історична детермінанта визначає їх зрілість і дієвість. Як наслідок, історичні, культурні та політичні фактори впливу на правову традицію є основоположними, вони визначають їх зміст і тенденційність. Такими цінностями І.Терлюк вважає «український націогенез, вільнолюбство, демократизм, індивідуалізм, ідеї рівності, неприпустимості насильства влади і т. ін.» [195, с. 4]. Всі ці цінності сформувалися історично і є результатом розвитку культури.

Можна констатувати, що у випадку аналізу національної правової традиції, варто звернути увагу саме на традицію державності, еволюцію державних інститутів, ідеології, політичних систем, культури, релігії і суспільних відносин. Всі ці чинники впливають не тільки на зміст права конкретної епохи, вони утверджують самобутні риси правової традиції, які дозволяють говорити про її національний характер. Одночасно, як зауважує Н.Пильгун «історично склалося

так, що у кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавство, юрисдикційні органи, сформувалися особливості правового менталітету, правової культури» [144, с. 48]. Тому варто конкретизувати історичні, культурні та політичні фактори, які часто взаємопов'язані та визначають зміст один одного.

Якщо всі події і суспільно-політичні процеси, як і розвиток держави та органів влади історично детерміновані, то правова традиція піддається також впливу культурологічної детермінанти – набору звичаїв, традицій, релігійності, менталітету, моралі, діяльності соціальних інститутів. Культура виступає сукупністю всіх аспектів соціального життя, що впливають на сприйняття та застосування права в суспільстві. Поєднання історичного, культурного і політично чинників важливе з огляду на те, що в сукупності вони формують об'єктивну послідовність становлення правової традиції – еволюцію в часі побутових і соціальних норм, які стають елементом політичного впливу на суспільство, набувають загального характеру.

Власне історичний розвиток правової традиції є результатом еволюції правових норм й інститутів. При цьому мають місце, як об'єктивні так і суб'єктивні умови впливу. Об'єктивними умовами можна вважати норми римського права. Суб'єктивними – такі історичні події як революції, війни або значні соціальні зміни, що обумовлюють створення нових правових інститутів або реформування існуючих.

В українській правовій науці усталеною є ідея ототожнювати історичні умови розвитку правової традиції і правової системи з основними етапами державотворення. Так, Н.Оніщенко виокремлює шість історичних умов становлення «самобутньої» правової системи, що можна співвідносити з умовами становлення правової традиції. Такими історичними обставинами є наступні: 1) практика кодифікації норм права часів Давньоруської держави – «Руська Правда» (відправний пункт національної правової традиції на думку Н.Оніщенко – *авт.*); 2) вплив польсько-литовського права (ідеї прав, привілеїв і «вольностей»); 3) дія Магдебурзького права; 4) ідеї козацької демократії, що утвердилися в другій половині XVII ст. і юридично закріплені в «Пактах й

Конституції законів та вольностей Війська Запорізького» 1710 р.; 5) законодавство держав, що інкорпоровали українські землі в XVIII – на початку XX ст. (Річ Посполита, Російська, Австрійська, Австро-Угорщина імперії); 6) державно-правовий досвід визвольних змагань 1917-1921 рр.; [130, с. 52–53]. Н.Пильгун, пропонує додати ще два історично детерміновані періоди – радянський, коли Україна належала до соціалістичного типу правових систем і власне «незалежний», після 1991 р., основною кульмінацією якого стало прийняття Конституції 1996 р. [144, с. 48]. Вважаємо, що така інтерпретація є дуже загальною, але відображає, як історичні, так і культурній й політичні умови розвитку національної правової традиції. Одночасно, вважаємо, що так звані «історизми» або сформовані впродовж тривалого часу правила суспільної поведінки, мають більш тривалу традицію, аніж кодифікація права у вигляді «Руської Правди».

На нашу думку, до запропонованих Н.Оніщенко періодів формування національної правової системи, а відтак і правової традиції варто додати ще один – «додержавний або звичаєвий період», а впродовж радянського, варто виокремити «національний», що розвивався паралельно і свідчив про неперервність державно-правової традиції. Закономірно, що в основі права слов'янських (праслов'янських) племен, що проживали на території України в I тис. нашої ери домінував звичай. В умовах формування протодержавних утворень – князівств, звичаї трансформувалися в «звичаєве право, набули формально визначеного характеру, стали санкціоновані державою і перейшли під її охорону» [45, с. 164]. На жаль, письмових відомостей про існування чітких правових звичаїв слов'янських племен не збереглося. Більше того, частина з тих звичаїв, які мали аксіологічний характер були втрачені після прийняття християнства як державної релігії. Так, для прикладу в слов'ян існував похоронний звичай у вигляді спалення тіла. Про це можна дізнатися з іноземних хронік. Так у праці візантійського мислителя Ф. Сінкелла «Про шалений напад безбожних авар і персів на богохранимий Град і про їхній ганебний відступ завдяки людинолюбства Бога і Богородиці», є згадки про оборону

Константинополя і певні традиції слов'ян, а саме: «...стільки скрізь загинуло ворога, що варвари (слов'яни) не змогли навіть зібрати й віддати вогню загиблих» [88, с. 41-42]. Подібні відомості є в хроніках арабського мандрівника Ібн-Фадлана, який описує спілкування з русичем: «Ви, араби, дурні; берете найповажнішу людину і лишаєте її в землі, де їдять її комахи... ми ж спалюємо її миттєво, так, що вона одразу ж попадає в рай» [88, с. 42]. Однак, з прийняттям християнства, подібна традиція, яка однозначно була ключовою ідеєю язичницької релігії, припинилася і навпаки подавалася, як гріховна. Важливо, що наявність практики кремації померлих у слов'ян, було ймовірною причиною відсутності практики «випробування вогнем» в Середньовіччя. Якщо в Західній Європі «випробування вогнем» було нормою, то в жодному з документів немає згадки, що до подібної кари вдавалися представники духовенства на теренах України. Власне, практика кремації набула юридичного значення тільки в 2013 р. з прийняттям Наказу Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України «Про затвердження Правил користування крематоріями» (08.08.2013) [160]. У згаданому нормативному акті, поняття кремація трактується, як «спалювання труни з тілом померлого для подальшого вшанування праху померлого відповідно до звичаїв і традицій, що не суперечать чинному законодавству» [160]. Апелювання до звичаїв та традицій, свідчить про традиційність подібної норми, її історичний характер.

Іншим прикладом правової традиції, яка бере початок в додержавний або слов'янський період, на нашу думку є сприйняття права, як морального імперативу. Подібне стало можливе саме завдяки язичництву, адже звичай вважався похідним від універсального закону, який диктували вищі сили. Як зауважує Л.Кушинська: «архаїчне слов'янське суспільство сприймало себе як невід'ємну частину природи, відтак поняття про світопорядок і правопорядок майже не розрізнялись» [88, с. 34]. Тобто норми суспільної поведінки, які служили як правовий звичай, міфологізувалися. Їх порушення апріорі вважалось порушенням норми моралі, яка мала глибоке релігійне підґрунтя. Християнство сприйняло і адаптувало цю звичаєву норму, надало їй нової інтерпретації. Власне й сама влада (князі) використовували

конкретну звичаєву норму для утвердження власної влади, адже за виключенням духовної (божественної влади), саме вони володіли найбільшими повноваженнями, були арбітрами при вирішенні суперечок. Моральний авторитет правителя не піддавався сумніву.

Іншим важливим елементом правової традиції можна вважати статус і права жінки в суспільстві. Так, константинопольський патріарх Никифор, описуючи напад «варварів» на столицю Візантії в 626 р., вказує, що у війську слов'ян були жінки [88, с. 38]. Можна припустити, що раз не було обмеження для жінки брати участь у військових походах, значить не було обмежень стосовно її залучення до політичного і суспільного життя. В умовах розвитку українського національного права пізніших періодів, починаючи від «Руської Правди», жодних згадок про обмеження прав жінки не зустрічаємо. Такі появляються тільки після інкорпорації українських земель іноземними державами. Для прикладу, дружини, дочки чи сестри князів володіли широкими політичними правами. У випадку коли жінка знатного роду ставала вдовою, вона зберігала право мати власного представника на віче, приймали активну участь в державному житті [222]. Пізніше, подібний статус жінки зберігався. У XVII – XVIII ст. соціальний статус української жінки залежав не від статусу чи ролі її чоловіка, а від її особистого майнового статусу [49], що позитивно відрізняло українську правову традицію від західноєвропейської. У випадку права жінок можна вкотре переконатися в силі традиції, адже навіть норми канонічного права, які обмежували роль жінки і мали авторитет в українському суспільстві, не змогли змінити усталених ідей.

Насамкінець, з поміж історично і політично визначених правових традицій українців слід згадати про віче (соціальний і політичний інститут). Попри те, що в науковому середовищі домінує думка про виражений «український індивідуалізм» [78, с. 37], традиційним елементом і нормою національної правосвідомості є колективне вирішення найбільш важливих питань. Віче можна вважати прикладом «общинної» або колективної правосвідомості, яке ймовірно зародилося в додержавний період і розвинулося в час Давньоруської держави. Цікаво, що в письмових джерелах IX – X ст. про віче не міститься жодних згадок, але у XI ст. воно

згадується не тільки як інститут колективної волі народу, а й як механізм впливу на волю князя. В період козаччини, безпосереднім проявом колективної правосвідомості, що опиралася на певну традицію була козацька рада і її різновид «чорна рада». Закономірно, що після 1991 р. і особливо в XXI ст. віче не може реалізуватися, але його безпосереднім виявом є інститут плебісциту.

Назагал, можна констатувати, що в період Середньовіччя, ще до моменту створення Давньоруської держави, сформувалися певні звичаї, які з часом набули статусу правових, а відтак перетворилися на елементи правової традиції українців й реалізувалися в різних формах у XVII – XIX ст., а в окремих моментах збереглися по сьогодні. Власне перший кодекс законів «Руська Правда» є нічим іншим, як збірником звичаєвого права, основна мета якого забезпечити принцип змагальності, адже в кожному випадку, сторони конфлікту, мали можливість захищати власні права.

Якщо говорити про культурні фактори впливу на національну правову традицію, то це насамперед окремі ментальні риси, зокрема індивідуалізм, а також ідея етнічної й мовної єдності. І.Терлюк, в цьому контексті говорить про націогенез [196, с. 4-5], однак, ми вважаємо за доцільне розділити і конкретизувати традицію мовної й етнічної ідентифікації, а також виокремити концепцію соборності, яка власне стала квінтесенцією українського державотворення.

Одночасно, варто конкретизувати тезу про індивідуалізм української правосвідомості. Досліджуючи «український індивідуалізм», Л.Костюк прийшла до висновку, що він не зовсім є уособленням індивідуальної правосвідомості, а радше навпаки «проявляється в різних формах прагнення до свободи без належної організованості, дисципліни, витривалості та стійкості» [77, с. 86]. На нашу думку, поняття індивідуалізму, як культурної детермінанти розвитку правової традиції, варто розглядати у двох площинах – державній та особистій (індивідуальній). В обох випадках, його безпосереднім проявом є прагнення до особистої свободи та ігнорування колективних проблем [170].

В основі українського індивідуалізму знаходиться філософська ідея «кордоцентризму», основними рисами якої є сентименталізм, посилення відчуття справедливості, ідея волі, естетизм [11, с. 59]. Ще М. Костомаров досліджуючи архетип українця і порівнюючи його з поляками чи росіянами, прийшов до висновку, що традиційними рисами світогляду перших є домінування ідеалізму над матеріалізмом [76, с. 52]. Тобто, український індивідуалізм – це апелювання до ідеального, а не матеріального, або до ідеї волелюбства, яка на думку мислителя є традиційною для українців. Власне, М.Костомаров, визначаючи причини збереження української ідентичності й ідеї державності вважає те, що Україна «не про пала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужий, і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з українського роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога» [76, с. 58]. Тому вкотре слід зауважити, що український індивідуалізм – це не про відокремленість чи відсутність колективної правосвідомості, а про ідею волелюбства, самостійності. Традиційний український індивідуалізм – тотожний ідеї суверенітету, політичної незалежності. Якщо дослідник українського менталітету М.Степико, вважає, що українцям властива «регіональна своєрідність культурно-політичних орієнтацій», яка сформувалася під впливом традиційної землеробської культури і відсутності самодостатньої національно-політичної еліти [189, с. 200], то ми вважаємо, що ідея суверенітету, а згодом і концепція «соборності етнічних українських земель» була спільною для всіх регіонів. Ми схильні поділяти думку О. Нельга, що основними рисами української правосвідомості можна вважати «волелюбність, хазяйновитість, честолюбство, оптимізм та інтровертизм» [119, с. 145]. Окремі з цих аксіологічних категорій стали частиною національної правової традиції й присутні в наш час. Яскравим прикладом може слугувати практика багатопартійності, яка є свідченням як низького рівня правової освіченості, так й домінування філософсько-культурологічного архетипу індивідуальності, як способу самовияву.

Якщо говорити про особистий індивідуалізм, то він також має як позитивні так і негативні прояви на правову традицію. Особливостями особистого індивідуалізму було домінування егоцентризму, анархійності, аполітичності й одночасно громадоцентризму й консерватизму [87, с. 104]. Причиною такого архетипу було домінування землеробської (хліборобської) культури. Прикладом того, що такий індивідуалізм є традиційним для українців є події Національно-визвольної війни 1648-1657 рр., коли фільварковий спосіб господарювання був замінений індивідуальним фермерським, що взагалі було новаторством для тогочасної Європи. У XIX – на початку XX ст. особистий індивідуалізм стосувався виняткової актуалізації земельної реформи. Відсутність чіткого бачення вирішення земельного питання – забезпечити поділ землі між населенням, було причиною втрати соціальної підтримки з боку селян всіма українськими національними урядами в 1917-1921 рр. Власне, в роки незалежності, дискусії стосовно земельної реформи і зняття заборони на продаж землі, межувало не стільки з практичною стороною проблеми, як світоглядними переконаннями людей. Причиною цього, є згаданий вище егоцентризм, який призводить до зосередження на власних потребах, інтересах і поглядах, часто без врахування або зі зменшенням значення інтересів та поглядів інших людей. Егоцентризм суттєво впливає на сприйняття норм права, їх розуміння і застосування. Людина з егоцентричним світоглядом може інтерпретувати правові норми відповідно до власних інтересів, ігноруючи або спотворюючи їхнє справжнє значення. Егоцентризм може призвести до недовіри до правової системи, оскільки такі особи можуть вважати, що закони несправедливі або обмежують їхні свободи та права. Як наслідок, егоцентризм часто корелює з низьким рівнем правосвідомості та відсутністю розуміння важливості правових норм для підтримання соціального порядку. В цьому випадку, егоцентризм відіграє винятково негативну роль на правосприйняття, хоч є складовою національної правової традиції.

Іншою культурною і політичною детермінантною, що властива національній правовій традиції і є безпосереднім наслідком розвитку

індивідуалізму, варто вважати аполітичність. Аполітичність є певним культурно-політичним феноменом, який властивий українцям. Поширення аполітичності серед українців є складним соціальним явищем й має різноманітні причини та наслідки. Такими причинами, що сформувалися історично, ми вважаємо наступні:

- недовіра до політичних інститутів (в умовах сьогодення ми часто апелюємо до проблеми корупції та неетичної поведінки політиків);
- низький рівень життя, що має безпосереднім наслідком еміграцію («відтік мізків», демографічна криза), розчарування від дій влади;
- відсутність ініціативи та очікування зміни «зверху» (історично, всі суттєві політичні зміни в Україні відбувалися винятково в результаті революційних подій);
- поширення популістських ідей, що пропонують прості рішення складних проблем, тощо.

Можна констатувати, що поширення аполітичності серед українців має складні причини та значні негативні наслідки для розвитку держави. Для подолання цього явища необхідні комплексні заходи, включаючи боротьбу з корупцією, підвищення рівня життя, інформаційну грамотність населення та стимулювання громадянської активності [89, с. 53]. Лише за умов активної участі громадян у політичних процесах можливе створення стабільної та процвітаючої демократії.

Одночасно, однією із ключових особливостей українського індивідуалізму є громадоцентризм. Цю категорію розглядають як елемент української політичної ментальності [20; 170], а отже можна стверджувати, що вона також виступає чинником формування національної правової традиції. На нашу думку, український громадоцентризм – це суспільне явище, яке характеризується орієнтацією на спільні інтереси та активну участь громадян у житті своєї громади. Це феномен, який відображає прагнення українців до самоорганізації, взаємодопомоги та участі в суспільних справах, що має глибокі історичні та культурні корені. Громадоцентризм сформувався історично, його першоосновою

можна вважати принципи самоврядування козаків, колективне прийняття рішень на радах, виборність старшини. Пізніше громадоцентризм розвивався в умовах поширення магдебурзького права та ідеї самоврядності традиційних сільських громад (общин). Черговим етапом розвитку громадоцентризму стали події Національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Власне після 1991 р. мало місце декілька моментів коли широка громадськість консолідувалася довкола ідеї формування громадянського суспільства, збереження суверенітету. В основі українського громадоцентризму знаходяться насамперед сімейні традиції. В умовах сьогодення, його безпосереднім проявом можна вважати розвиток волонтерського руху, створення громадських організацій та об'єднань для вирішення місцевих проблем. На нашу думку, громадоцентризм є одним із найперспективніших елементів правової традиції, адже він виступає не тільки елементом національної правосвідомості, а й умовою успішної реалізації адміністративної реформи – передачі повноважень та ресурсів на місцевий рівень для підвищення ефективності управління та залучення громадян до прийняття рішень.

Отже, громадоцентризм можна вважати певним феноменом української ментальності та правової традиції, адже він базується на глибоких історичних традиціях самоорганізації, взаємодопомоги та солідарності. Громадоцентризм сприяє розвитку демократії, підвищенню ефективності місцевого самоврядування та громадського контролю. Це явище демонструє силу та потенціал громадянського суспільства в Україні, яке здатне вирішувати важливі суспільні та політичні проблеми завдяки активній участі самих громадян.

Іншим важливим феноменом, що є історично детермінованим, відображає культурні і політичні особливості українців слід вважати ідеї демократії або «демократизм». Л.Таміліна вважає, що умовою розвитку демократизму в Україні були культурні і психологічні особливості індивідуального рівня, тривалі періоди бездержав'я (окупації), які «сприяли розвитку продемократичних цінностей у українців та підживлювали їхнє почуття спротиву та незалежності» [192]. На нашу думку, феномен українського демократизму базується на

глибоких історичних традиціях самоорганізації, козацької демократії, громадських рухів та національно-визвольних змагань. Він відображає прагнення українців до свободи, рівності, справедливості та активної участі в політичних процесах. Український демократизм сприяє розвитку демократичних інститутів, економічному прогресу та соціальній справедливості, утворюючи інститути громадянського суспільства.

Складовою українського «демократизму» варто вважати інститут парламентаризму. Розвиток парламентаризму в Україні має багату та складну історію, яка відображає прагнення українського народу до самоврядування та демократії. Можна сказати, що на всіх етапах національної державності відбувалося становлення державних інститутів, що мали парламентські функції. Такими органами були згадані нами віче та козацька рада, однак тільки XIX ст. відбулося утворення класичного парламентаризму в сучасному розумінні. Першими класичними парламентськими інституціями були крайові сейми в Галичині та Буковині, які сформувалися в 1861 р. і діяли до початку Першої світової війни. Окрім того, українці володіли посольськими мандатами в імперському парламенті Австро-Угорщини. Для українців Наддніпрянщини, перший досвід парламентської участі мав місце в 1905-1907 рр. в умовах дії Державних дум імперії Романових. Цілий ряд українських дослідників пов'язують досвід парламентської діяльності українців з розвитком національної самоідентифікації [56, с. 106]. Парламентаризм сприяв утвердженню ідеї етнічної і національної єдності, а відтак розвитку концепції «соборності».

Важливо, що хоч ідея «соборності етнічних українських земель» сформувалася на межі XIX – XX ст., саме поняття «соборності» є традиційним для української філософсько-правової думки. Знову ж таки, вперше поняття «соборності» згадується у «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона й використовується в контексті приналежності населення Давньоруської держави до вселенської християнської спільноти [34, с. 67].

У XIX ст. поняття «соборності» набуває правового змісту і використовується як синонім єдності етнічних земель. І. Терлюк, вважає, що саме

в XIX ст., національна ідентичність, а відтак ідея національного державотворення отримала найбільшого поширення [196, с. 145]. Більше того, серед українців утвердилося абсолютно світське розуміння соборності. Я.Калакура досліджуючи етимологію цього поняття, дійшов висновку, що вона перетворилася на традиційну ідеологему української державно-правової думки і означала «єдність, цілісність України, етнічної території» [59, с. 118]. Ми погоджуємося з Я.Яцишином, що поняття «соборності» необхідно вважати одним із засадничих термінів, який є не тільки традиційним, а й ідентифікує українську національну ідею в основі якої знаходиться розуміння держави, як цінності [243, с. 48-49].

Ми вважаємо, що ідея «соборності» є складовою національної правової традиції оскільки репрезентує тяглість і єдність державно-правової думки. Її можна вважати певним правовим феноменом, адже тільки в українській інтерпретації термін «соборність» має світський характер і асоціюються з територіальною цілісністю держави. Власне аналогічної думки дотримувався авторитетний український вчений Я.Дашкевич, який стверджував, що «концепт соборності – це одночасно ідея єдності етнічних українських земель та елемент практики державного будівництва, яка виникла на межі XIX – XX ст. й зберіглася до відновлення державності в 1991 р.» [35, с. 388]. На нашу думку, це можливо завдяки тому, що ідея «соборності» стала складовою національної правової традиції.

Визначаючи культурно-історичну детермінанту правової традиції, вважаємо, що у випадку відповідності конкретної ідеї, парадигми, моделі поведінки, звичаю чи правової норми особливостям націогенезу, відбувається її політичне самоусвідомлення. Більше того, елемент правової традиції, що набуває загального поширення і зберігається впродовж тривалого історичного періоду стає елементом правової ментальності, правової культури народу, а відтак формує національну ідею. Закономірно, що окремі суспільно-політичні події можуть підсилювати або ослаблювати правову традицію. Як зауважує з цього приводу Н. Оніщенко: «кризові явища в житті суспільства

характеризуються переосмисленням минулих і розвитком нових ідей, покладених в основу реформування суспільних відносин» [156, с. 118]. Одночасно, Л.Ілин конкретизує, що кризові явища не тільки є умовою трансформації суспільних відносин, а й формують окремий традиційний архетип праворозуміння [57, с. 61]. Подібні кризові явища властиві для українського державно-правового минулого і з огляду на індивідуалізм, є умовою консолідації суспільства. Власне, саме кризові явища поглиблюють інтерес до права і правових інститутів, змінюється ставлення до права як механізму безконфліктної реалізації своїх інтересів у сучасному світі» [29, с. 145]. Як наслідок, окремим елементом правової традиції українців слід вважати «революційність», яка виступає своєрідним аналогом плебісциту. Тільки впродовж останніх двадцяти років відбулося дві подібні події, результат яких кардинально трансформували українське суспільство, державу і право.

Таким чином, ключовими умовами формування правових традицій є культурно-історичні та політичні детермінанти, які назагал співпадають з основними періодами розвитку національної державності, характеризуються набором ментальних архетипів (індивідуалізм, громадоцентризм, демократизм), які в практичній площині трансформувалися в ідеї рівної участі громадян в управлінні державною, гендерної рівності, парламентаризму й концепції соборності етнічних земель, що є умовою державного суверенітету. Одночасно, можна говорити, що негативним елементом правової традиції є аполітичність громадян, що назагал можна усунути шляхом правової освіти, популяризації публічної влади, збільшення довіри до правових інститутів.

3.2. Відображення морально-етичних та релігійних норм в національній правовій традиції

Правова традиція як умова розвитку правової системи формується і розвивається під впливом системи цінностей, які часто є історично детермінованими і визначають не тільки рівень правової культури суспільства, а

й процес законотворення, правову політику держави. Цінності є також в основі класифікації типів правової традиції. На нашу думку, правова традиція, завдяки тому, що опирається на аксіологічну основу, здійснює безпосередній вплив на правову культуру. Цей вплив багато в чому здійснюється на підставі ідеологічних і ціннісних елементів, які у випадку правової системи України, мають велике світоглядне значення. Значний масив цінностей, що вплинули і впливають на правову традицію є ті, що сформувалися під впливом релігії. Релігійність українців, а також вплив церкви на суспільно-політичні процеси в різні періоди національної державності призвели не тільки до домінування морально-етичних норм, а й витворили специфічну культуру «співжиття» різних релігійних доктрин [227, с. 605]. Власне складовою української правової традиції є толерантне ставлення до представників різних конфесій, а поліконфесійність формує цінності толерування, поваги.

На нашу думку, доцільно розділити морально-етичні та релігійні норми, як фактори впливу на правову традицію. По-перше, морально-етичні норми властиві для всіх релігій та конфесій, а з огляду на поліконфесійний характер України, набір морально-етичних норм формувався історично і враховував, як релігійну так і культурну та правову складову. По-друге, в українській правовій традиції прослідковується домінування християнства в межах якого існувало декілька конфесійних напрямків, які по різному трактували роль права і по різному на нього впливали.

Наслідуючи думку Н.Оніщенко, що правові та християнські норми є не лише різновидом соціальних норм, а виступають ключовим елементом правової системи, адже їх ідеї закладені в зміст нормативних актів [149, с. 56], ми вважаємо, що саме через аналіз правової традиції можна прослідкувати в який спосіб відбувається подібний вплив, які перспективи взаємодії релігії і громадянського суспільства в майбутньому.

Важливість розгляду релігійних норм в правовій традиції важливе з огляду на те, що офіційно вони не є структурним елементом правової системи, адже за ними не закріплено статус джерела права [48, с. 6]. Релігійні приписи не мають

юридичної сили, але часто сприймаються як традиційні і визначають поведінку цілих груп суспільства [146, с. 170]. Одночасно, в романо-германській правовій сім'ї, важливу роль відіграють правові звичаї, правова доктрина, а тому, як зауважує Ю.Піх, релігійні норми варто вважати додатковими або факультативними джерелами національного права [146, с. 171]. Ми цілком поділяємо цю думку, і вважаємо, що цей факультативний вплив відбувається саме через те, що норми релігії, а відповідно і моралі, є складовою правової традиції.

При характеристиці релігійних і морально-етичних норм, які впливають на правову традицію, доцільно конкретизувати їх загальний ступінь спорідненості та взаємозв'язку з правом. На нашу думку доцільно розглядати послідовну тріаду понять – релігія – мораль – право, які розвивалися взаємообумовлено.

Насамперед, слід констатувати, що право, релігія та мораль виконують однакову функцію – формування світогляду людини, але здійснюють це через різні механізми та різними інструментами. Так, право впорядковує поведінку людей за допомогою примусової норми і закріплює соціальну структуру для підвищення її стабільності за допомогою чітких правил, а релігія попри існування обмежень акцентує увагу не на примусі, а на відповідальності дотримання моральних зобов'язань [247, р. 272]. Стосовно ролі моралі, то це «система світоглядних настанов, принципів і норм поведінки, які втілюють уявлення про добро і зло, належне і неналежне, справедливе і несправедливе» [107, с. 4]. Норми моралі є своєрідним звичаєм, який у випадку української правової традиції формувався під впливом релігійних норм.

За умови існування світського типу держави, саме право і мораль визначають характер суспільних відносин, а норми моралі заміняють релігійні ідеологеми. В цьому випадку можна говорити, що право має імперативний характер й регулює суспільні відносини за допомогою гарантії своєї панівної сили через що часто ігнорує почуття соціальних груп [227, с. 606]. Певною константою є те, що надмірне правове регулювання і постійне прагнення до об'єктивної справедливості неминуче призводить до відірваності права від

соціальних емоцій. Натомість мораль та релігія більш гнучкі у своєму впливі на суспільство, контроль за яким досягається через вплив на емоції. Впродовж тривалого історичного періоду встановилася аксіома, що сила віри визначає моделі поведінки людей в тому числі формує їх ставлення до норм права і держави, як інституції. Можна констатувати, що релігія має навіть більший вплив на людину, як право. Так само і мораль, яка формується на підставі суспільних цінностей, визначає моделі колективної та індивідуальної поведінки, в тому числі сприйняття права, ставлення до держави як інституції. В українській історії, навіть в період незалежності були декілька випадків коли саме питання моралі виступали умовою суспільного спротиву.

З огляду на зазначене можна констатувати наступне: по-перше, право, релігія та мораль впливають на людину по різному – право – через систему примусів формує тип поведінки, релігія – через вплив на емоції, визначає міру сприйняття встановлених правом правил, мораль – формує правила, які визнаються всім суспільством; по-друге, право, мораль та релігія формують ідеальний взаємозв'язок і забезпечують гармонійний розвиток суспільства; по-третє, взаємозв'язок права, моралі та релігії детермінований історично і опирається винятково на правову традицію. Можна навіть прослідкувати своєрідну послідовність формування цих категорій, коли норми релігії визначили зміст моралі та характер норм права.

Слід зауважити, що для української правової системи, релігія і загалом морально-етичні норми є більше, як традиційними, адже вони не тільки визначають моделі поведінки, вони формували зміст права, який тут утверджувався в XI-XII ст. Більше того, саме канонічне право було першоосновою законодавства Давньоруської держави до моменту прийняття «Руської Правди». В цьому контексті варто згадати про те, що основою правової системи на Русі періоду Володимира Ярославовича були церковні статути, зокрема книга «Номоканон». Вчені також говорять про церковний статут Володимира Святого та церковний статут Ярослава Мудрого (X-XI ст.) [199, с. 92]. Згадані документи регулювали насамперед шлюбно-сімейні відносини,

визначали питання моралі, а також передбачали систему покарань за діяння проти церкви, моралі та сім'ї. О.Сидоренко вважає ці документи першоосновою українського «церковного права», яке було самобутнім [177, с. 293]. На нашу думку, в цьому контексті варто говорити не про «церковне», а про «канонічне право».

Власне канонічне право є важливим джерелом української правової традиції. Під його впливом у «Руській Правді» сформувалися норми стосовно захисту «християнської моралі, заборони шлюбів між близькими родичами, двоєженства, самовільного розірвання шлюбу, примусу до укладення шлюбу тощо» [129, с. 170]. Ці норми зберігають свою чинність по сьогоднішній день і є одночасно елементом звичаєвого і писаного права, а тому їх варто вважати традиційними. Важливо, що згадані правові норми, які виникли під впливом канонічного права, містять аксіологічну складову, яка є основою морально-етичних відносин в суспільстві.

Релігія для української правової традиції сформувала й усталене розуміння держави і державної влади. В цьому контексті вартими уваги є згадана «Руська Правда» та «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. В обох працях здійснювалося філософське трактування влади, а саме «про походження влади від Бога, а також про те, що над можновладцями Божий суд буде суворішим, ніж над іншими людьми» [199, с. 93]. Ці ідеї мали важливе значення як для правосвідомості населення Давньоруської держави, так і зберігають актуальність до нашого часу. Досліджуючи запропоновані митрополитом Іларіоном ідеї, І.Луцький прийшов до висновку, що запозичені з християнства правові норми стали умовою консолідації української народності в межах Давньоруської держави, формування окремих елементів праворозуміння – відповідальності за порушення норм права [103, с. 257–258]. Ми погоджуємося з цим твердженням і вважаємо, що в період Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського, гетьманщини, релігійні норми тільки посилили свій вплив на систему права, зберігаючи традиційний вплив на сімейно-шлюбні відносини, спадкове право і розуміння держави, як цінності. Підтвердженням цього можна

вважати преамбулу Конституції Пилипа Орлика, яка починалася зі слів: «В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога в Трійці Святій славімого... Дивний і незбагнений у долях своїх Бог, милосердний у довготерпінні, справедливий у покаранні, як завжди від початку світу, на праведному мірили правосуддя свого – одні держави і народи возвеличує, а інші за гріхи і беззаконня – упокорює, одні поневолює, інші – звільняє, одні підвищує, інші – понижує» [42]. В цьому випадку автори першої в світі Конституції вважали, що влада дарована Богом, і як наслідок, саме християнські норми моралі та етики трактували як основу правосуддя та суспільної поведінки [80, с. 11].

У кінцевому випадку варто згадати й про Конституцію України в преамбулі якої здійснюється відсилка до традиційної релігійності: «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями» [73]. М.Косьмій доводить, що це один із прикладів, як дотримання традиції в праві, так і ознака християнського впливу на правосвідомість українців [81, с. 65]. Більше того, положення Розділу II Конституції «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» також мають відсилки до християнських правових ідеологем та моральних цінностей.

В умовах коли держава і церква існують паралельно, саме норми моралі виступають своєрідним стримуючим фактором для права. Нам імпонує твердження доктора юридичних наук С.Максимова, що «право виступає умовою реалізації моральної свободи людини в суспільстві та встановлює межі цієї свободи» [107, с. 5]. Такий взаємозв'язок є традиційним. Більше того, дотримання норм моралі, які перетворилися на суспільні цінності, гарантується нормами права. З іншого боку, кожна норма права повинна бути морально виправданою щоб забезпечити загальне сприйняття.

Описаний досвід впливу релігій на правосвідомість та правову систему України не є унікальним. Подібні процеси властиві для більшості європейських країн, що на думку Г.Єрмакової є однією із умов успішної євроінтеграції. Дослідниця вказує й на те, що «релігія тривалий час історичного розвитку заміняла країнам системи суспільні цінності, а релігійні норми – соціальні

регулятори» [47, с. 4]. Як наслідок, релігійні норми і цінності є не тільки складовою національної правової традиції, вони визначають її характер, є регуляторами правової культури і навіть правового менталітету.

Отже, релігія та норми моралі є не тільки елементом національної правової традиції, а одним із чинників формування держави, норм права, звичаїв і правил суспільної поведінки. Самі норми моралі перетворилися в правовий звичай, а їх дотримання і поширення гарантоване законом. Не зважаючи на світський характер сучасної української держави, канонічне право й надалі відіграє важливу роль, опираючись на норми моралі, воно часто функціонує паралельно з нормами цивільного права.

Розглядаючи норми релігії, моралі та етики як елементи правової традиції, вважаємо, що їх доцільно систематизувати у відповідності до змістового наповнення та ідеологічного впливу який вони здійснюють на суспільство. По-перше, це морально-етичні принципи та норми, які властиві для всіх релігій і репрезентовані в кожній з існуючих правових систем. По-друге, цінності «заборонного» або «обмежувального» характеру. Для багатьох правових сімей, зокрема романо-германської, правові заборони, які стосуються вбивства чи злочинів проти громадського порядку, мають релігійну основу. По-третє, релігійні цінності визначають зміст і характер сімейного права [227, с. 606]. В багатьох правових системах сучасності (національному праві) релігійні цінності регулюють правила шлюбу, роль і статус подружжя, дитяче виховання, тощо.

Ключовою умовою чому відбувається подібний вплив релігійних цінностей є те, що вони стали частиною національної правової традиції. Одночасно, на різну правову систему релігійні цінності мають різний вплив. Для прикладу християнство та його «Десять заповідей Божих» стали своєрідним імперативом для національних правових систем континентального права. Норми моралі та етики не тільки визначали зміст правових норм в епоху Середньовіччя, схоластичні ідеї вплинули на характер і зміст правових вчень, сформували певний архетип, який полягав у тому, що світська влада, а отже і закон, отримує

санкцію Бога, тому вважається цінністю і є обов'язковим до виконання [227, с. 606].

Коли говоримо про вплив релігійних цінностей на правову традицію, то варто згадати насамперед про романо-германську правову сім'ю, що формувалася під впливом римського права і германської правової традиції. У обох випадках ідеї релігії, зокрема християнства були домінуючими. При цьому, в римському праві релігійні цінності проявляються в площині регулювання сімейного права, а в германському – дотриманні морально-етичних норм.

Стосовно морально-етичних цінностей, то це насамперед категорії «любові і милосердя», «справедливості і праведності», «покори» і власне «моралі та етики». Цікаво, що подібні ціннісні імперативи властиві для всіх традиційних релігій та всіх традиційних правових сімей, однак їх практична реалізація відрізняється специфічними умовами, які продиктовані саме релігією. Для прикладу християнство та іслам по різному трактують поняття «любов і милосердя». Якщо у християнстві воно апелює до дотримання любові до ближнього, милосердя і співчуття, що трансформувалося в правові категорії дотримання прав і свобод людини, то в ісламі, подібні цінності пропонується застосовувати винятково до представників цієї релігії [219, с. 12].

Різний правовий зміст вкладається в релігійну цінність «праведності». З точки зору християнства, праведність – це «ставлення людини до Бога через закон» [31]. Тобто, цей моральний імператив вказує на важливість закону і потреби його дотримання. Аналогічно і поняття справедливості представлене у нормах права, адже є засадничою умовою суспільних відносин, особистих стосунків, засобом вирішення конфліктів. Сучасним прикладом реалізації цінності справедливості є вирішення протиріч шляхом медіації [227, с. 606]. Медіація виступає своєрідним правовим заохоченням до вирішення конфлікту в позасудовий спосіб.

Стосовно релігійної цінності «покори» то вона реалізується насамперед у мусульманському праві, адже передбачає покору перед Богом або «Вищою

Силою». Для християнської правової традиції поняття «покори» було властивим в період домінування схоластики.

Ключовою релігійною цінністю, що визначає зміст права є мораль та етика. Як влучно зауважив І.Луцький, християнські мораль та етика є світоглядним джерелом української держави і права [104]. В цьому випадку моральність є складовою української національної правової традиції, адже українці постійно апелювали до дотримання прав і свобод.

Характеризуючи релігійні цінності варто згадати про поняття соціальної відповідальності, що проявляється в захисті соціально незахищених верств суспільства. Аналогічно, поняття єдності та співіснування, які проявляються в правовій системі в ідеї плюралізму, також релігійні за своїм походженням.

Отже, релігійні цінності визначають своєрідні основи морального кодексу громадян, який знаходить відображення у законодавстві як національних правових систем так і правових сімей.

Стосовно релігійних обмежень, що мають місце в сучасних правових системах, то у випадку останніх доцільно говорити про мусульманське право. Обмеження, що мали християнське походження зберігаються у германо-романській правовій сім'ї винятково у нормах звичаєвого права окремих національних правових систем. Власне українська система права може бути прикладом збереження певного правового звичаю, що орієнтується на релігійні цінності. Для прикладу, це питання абортів, донорства, тощо. Однак, впродовж останніх років спостерігається позитивна динаміка до обмеження релігійного тиску на вирішення подібних питань. Цікаво, що в мусульманському праві, аборт дозволяється у випадку, якщо процес вагітності веде до шкоди здоров'я матері [157].

Яскравим прикладом реалізації релігійних обмежень в правовій традиції є як зазначалося вище мусульманське право. Зокрема, іслам забороняє споживання алкоголю і будь-яких спиртних напоїв, що можуть призвести до сп'яніння. Це базується на нормах Корану має відповідне відображення в цивільному законодавстві [218]. Іншим цікавим прикладом, можна вважати існуючі в ісламі

заборони, що стосуються злочинних дій, зокрема крадіжок, шахрайства, фальшивих свідчень. Подібні обмеження властиві для всіх правових сімей і всіх релігій, але саме мусульманське право містить традиційні обмеження, якщо подібні дії відбуваються в міжособистісній площині. Оригінальними можна вважати заборону на вживання м'яса свинини чи м'яса тварин, які не були вбиті відповідно до ісламських правил. У цьому випадку релігійна складова переважає світську і може трактуватися як класичний вплив релігії на правову традицію. Іншим цікавим прикладом застосування релігійної заборони в цивільній правовій сфері можна вважати правило, так званої «ріби» або заборони займу грошей із фіксованою відсотковою ставкою. Така норма є традиційною для ісламу, який заперечує можливість отримання прибутку з грошових позик за допомогою відсоткової ставки, адже згідно священних текстів прибуток можна отримати тільки з продуктивного доходу (коли безпосередньо застосовується певна фізична дія).

Власне, специфіка і вплив релігійні на правову традицію проявляються у сфері сімейного права. Знову ж таки, в цьому випадку доцільно говорити про окремі звичаєві норми, які знову ж таки ґрунтуються на релігійних засадах, однак, їх дотримання відбувається паралельно з офіційними нормами права.

Для прикладу християнство має великий вплив на регулювання сімейного права в романо-германській правовій сім'ї, особливо в країнах, де християнська традиція має історично значний вплив на правову систему. Складовою правової традиції є норма про традиційне розуміння шлюбу як союзу між чоловіком і жінкою, що відображає духовний і сакральний аспекти [12, с. 106]. Одночасно, впродовж останніх років можна спостерігати певний відхід від цієї аксіологічної норми, що назагал є винятком, як закономірністю. Власне полігамність окремих мусульманських країн визначається винятково релігійною традицією, що набула офіційного законодавчого закріплення.

Цінністю кожної релігії є захист та дбайливе ставлення до дітей як найбільш вразливих членів сім'ї. Одночасно, права і статус чоловіка і жінки, які також безпосередньо залежать від релігії, реалізуються в правових сім'ях по

різному. Якщо для християнської правової традиції властива умовна рівність чоловіка та жінки, що отримало відображення у сучасних нормах права, то в мусульманському праві, статус жінки визначається винятково релігійними обмеженнями, які сприймаються як традиційно правові.

Релігійні цінності часто впливають на соціальну політику держави, а популярність релігії в суспільстві формують правову політику держави у сфері визначення ролі і статусу самої церкви. Не зважаючи на те, що для романо-германської правової сім'ї було властивим домінування в певні правові періоди духовної влади над світською, ця практика не стала традиційною.

Як слушно зауважують українські дослідники, що релігійні норми були першими регуляторами суспільних відносин в момент їх формування [250, р. 228]. Назагал, прийнято виділяти шість груп національних правових сімей на які має вплив релігія, зокрема християнство. Так, українська дослідниця І. Міма вказує, що існують: правові системи в яких має місце чітке відокремлення релігії та церкви від держави (Португалія, Україна, Хорватія, Молдова, Словенія); правові системи де спостерігається тісний зв'язок церкви та релігії з державою, відбувається опосередкований вплив релігії на державотворення та правотворчість (Аргентина, Іспанія, Італія, Польща); для окремих правових систем властивий прямий зв'язок релігії і церкви з державою, має місце офіційне визнання і закріплення статусу державної релігії (Греція, Велика Британія, Болгарія, Грузія); ще для інших правових систем правовий статус релігії, церкви, релігійних організацій, установ і громад не визначено (Угорщина); також в правових системах таких країн як Албанія чи Естонія має місце правова заборона на домінування будь-якої релігії в країні; окремо існують світські правові системи (Туреччина, Франція) [13, с. 231]. В останньому випадку, ми не погоджуємося з твердженням І. Міми, адже для світської в правовому плані Туреччини, вплив релігії на суспільні відносини великий і визначає характер правової політики держави.

Підсумовуючи тезу про вплив релігійних цінностей на зміст правової традиції, варто погодитися зі словами М. Кельмана, що релігія здійснила

інтегруючий вплив на право і суспільство та «цементувала» систему правових відносин, яка сформувалася історично [258, р. 78].

Окремо слід звернути увагу на місце релігії в системі правової політики України. З огляду на те, що релігія має вагомий вплив на суспільні відносини, внутрішня та зовнішня політика держави часто їй підпорядковуються, або здійснюються з метою задоволення окремих релігійних переконань людей [47, с. 5]. М.Мельникович таку закономірність пояснює історичним значенням церкви, як інституції у житті всіх слов'янських народів, а також особливістю національного менталітету українців, в якому переважають саме релігійні цінності та духовність [109, с. 73]. Навіть конституційне закріплення факту відокремлення церкви від держави, не означає, що церква та релігія не повинні бути включені до правової політики. Насамперед це важливо з точки зору запобігання і протидії дискримінації осіб за релігійною ознакою. Зважаючи на те, що релігійні конфлікти є найбільш жорстокими за своїм характером, виключати їх появу в майбутньому не варто. Тому недопущення дискримінації й гарантування прав і свобод релігійних меншин є одним із перспективних напрямків розвитку сучасної правової політики України. В цьому контексті варто згадати про роль і вплив на суспільно-політичні процеси Української православної церкви Московського патріархату, яка за час повномасштабного вторгнення скомпрометувалася себе підтримкою агресії, поширенням антидержавної пропаганди. Власне церква стала одним із інструментів війни і передумовою агресії. Заборона цієї релігійної конфесії в Україні є предметом дебатів в парламенті та громадянському суспільстві і на жаль не має чіткого кінцевого вирішення. Приклад Української православної церкви Московського патріархату є свідченням того, як церква впливає на розвиток сепаратистських рухів, заохочує «втручання у внутрішні справи країни зовнішніх сил» [54, с. 90].

З огляду на те, що релігія має вплив на суспільну свідомість українців, держава повинна виробити чітку доктрину врахування релігійних цінностей і норм для розвитку правової і політичної сфери. З огляду на те, що окремі церковні конфесії, зокрема Українська Греко-католицька церква, Православна

церква України є лідерами рейтингу народної довіри [46, с. 31–47], цей вплив слід використовувати в тому числі й з метою розвитку правової освіти серед громадян. Церква однозначно може сприяти процесу державного будівництва, тому відносини з нею потрібно розвивати на партнерських засадах. Історичні уроки України тільки підтверджують цей факт, адже для прикладу в XIX ст. саме представники духовенства очолили національно-визвольний рух, в їх середовищі сформувалися ідеї соборності, суверенітету.

Ми цілком поділяємо думку Ю.Піх, що «християнські норми виступають найважливішими регуляторами різноманітних суспільних відносин, чинниками формування правових норм, ставлення індивідів до правових інститутів і вияву протиправної чи правомірної поведінки» [145, с. 88; 146, с. 168]. Тому, релігійні норми, у випадку України – християнські, є складовою національної правової традиції, їх розвиток і поширення сприяє не тільки формуванню правової ідеології країни, свідомості людини і суспільства, а й загалом визначає специфіку правової системи.

Вплив релігійних норм і принципів на правову традицію України прослідковується в наступному:

- відсилка до релігійних ідеологем в Конституції України, не тільки в плані гарантування основоположних прав і свобод людини, а й акцентуванні уваги на історичній відповідальності перед Богом за процес відновлення державного суверенітету. Такі формулювання підкреслюють не тільки важливість релігійних цінностей, а їх силу впливу на суспільство;
- традиційні християнські цінності є основою сімейного права України. Визнання шлюбу як союзу чоловіка і жінки є основою християнського віровчення. Одночасно, релігія має вплив на норми права, що регулюють процедуру донорства, питань евтаназії, абортів, тощо;
- релігійний вплив проявляється в законодавчому закріпленні релігійних свят, зокрема Різдва, Великодня, Трійці (П'ятидесятниці) та ін., як офіційних державних свят. Це не тільки відображає повагу до релігійних

традицій і цінностей, а свідчить про їх традиційність саме християнських норм для правосприйняття пересічних громадян;

- релігійне походження мають численні моральні та етичні норми, які представлені в правових актах України. Це для прикладу принципи справедливості, рівності та поваги до людської гідності, тощо;

- релігія може мати позитивний і негативний вплив на суспільну поведінку людей, визначати їх політичні переконання, ступінь сприйняття держави, як інституції, а тому повинна зайняти ключове місце в структурі правової політики держави.

Утвердження норм моралі та етики на правову традицію відбувається через вплив на процес законотворення, правозастосування та правосвідомість громадян. Якщо говорити про вплив моралі та етики на формування законодавства відбувається через:

- закріплення сформованих в суспільстві моральних норм і принципів у законах;

- застосування фундаментального морального принципу справедливості, що для прикладу відображено в Конституції, яка гарантує рівність перед законом і судом, а також законодавчих актах, які містять недискримінаційні норми. В цьому контексті актуальним є висловлювання Л. Кисляка, що поняття «високоморальна людина» є тотожним поняттю «законослухняний громадянин» [63];

- моральні та етичні норми є основою захисту людської гідності. Знову ж таки в Конституції України правам і свободам громадян присвячений окремий розділ. Моральна складова норм міжнародного права, яке гарантує права і свободи людини, є чинником, що сприяє його імплементації а національне право;

- традиційні моральні та етичні цінності відображені також в Сімейному кодексі України й спрямовані на захист сім'ї, материнства, дитинства, що відповідає моральним уявленням про важливість сім'ї;

- моральні та етичні норми визначають суспільні вимоги стосовно покарання за злочини (покарання за вбивство чи насильство базуються на

моральному осуді таких дій), так само окремі норми цивільного права, зокрема договірне, включає принципи добросовісності, справедливості та розумності, що є безпосереднім відображенням етичних стандартів поведінки сторін.

У сфері правозастосування традиційними можна вважати наступні способи застосування моральних та етичних норм:

- моральні та етичні норми враховуються в судовій практиці. Судді зокрема керуються принципами справедливості, пропорційності та гуманності, приймають рішення, що відповідають етичним вимогам;

- чіткі етичні і моральні стандарти присутні в кожній з правничих професій – судді, адвоката, прокурора та нотаріуса. Дотримання певних етичних кодексів, які вимагають чесності, добросовісності та поваги до прав людини, є вимогою і регламентуються законом;

- моральні та етичні норми впливають на правосвідомість громадян через систему освіти та правове виховання;

- норми моралі та етики впливають на правосвідомість громадян. Становлення колективної правосвідомості обумовлюється існуванням саме традиційного розуміння цінностей справедливості та рівності.

Українська дослідниця Г. Перетятко, досліджуючи вплив моралі на правотворчість, здійснила вибірку основних моральних імперативів, які найчастіше використовують українські законотворці для підсилення дії закону. Власне найпопулярнішими поняттям є «добросовісність», «мораль», «моральність», «честь», «гідність», «справедливість», «совість», «гуманність», «толерантність» та ін. [142, с. 59].

Отже, норми права не можуть існувати без моральних та етичних цінностей. Правова система зберігає свою цінність тільки тому, що вона багата на правові цінності з поміж яких ключовими є морально-етичні імперативи, а також норми релігії. Можна констатувати, що релігійна та морально-етичні норми вкорінені в правову традицію України, визначаючи основні принципи законодавства, правозастосування та правосвідомість громадян. Вони формують основу для захисту прав людини, справедливості та добросовісності в

українському праві. Цей вплив відображається в конституційних нормах, кодексах та судовій практиці, що демонструє важливість моральних та етичних цінностей для правової системи України.

Утвердження морально-етичних норм як елементів правової традиції пов'язано з тим, що вони спрямовують свою увагу на людину. Мораль і цінності яких дотримується кожен громадянин «визначають внутрішній зміст, дух права... форму держави і політичний режим... сутність права» [176, с. 130].

Таким чином, під впливом релігії та морально-етичних норм формується аксіологічна складова правової традиції. Основними прикладами впливу релігії на правову традицію варто вважати норми шлюбно-сімейного права, питання абортів, донорства, евтаназії. Сформовані релігійними нормами заборони або дозволи в конкретній сфері перетворилися на звичай, а з часом стали частиною права. Сформовані під впливом релігії правові традиції найважче піддаються трансформації, адже вони завжди впливають на психологічні переконання людей. Сама мораль та етика є традиційними для правосвідомості українців й реалізуються в таких традиційних правових категоріях, як є «добросовісність», «мораль», «моральність», «честь», «гідність», «справедливість», «совість», «гуманність», «толерантність», які представлені в національному законодавстві і виступають маркерами уваги громадян.

3.3. Розвиток правової традиції під впливом різних типів правової ідеології

Впродовж кількох попередніх століть, усталені в українському суспільстві традиції, в тому числі й правові, формувалися під впливом привнесених ззовні ідей, ідеологій, традицій. Саме ідеологія є найважливішим фактором, що впливає на трансформацію правової традиції чи її продовження, адже в більшості випадків вона визначає вектор розвитку всього суспільства. Завдяки ідеології формується світогляд, переконання стосовно характеру суспільного устрою, економічних відносин, політичної влади, норм моралі та ін.

З поміж різноманіття ідеологій, виокремлюють в тому числі й правову ідеологію. Змістове наповнення правової ідеології, поширення її впливу на правову систему розкрито такими авторитетними українськими вченими, як А.Луцький [98-102], М.Недюха [116-118], В.Толстенко [202], О.Скрипнюк [184] та ін. У більшості випадків правова ідеологія розглядається як основа суспільних відносин, а відтак виступає умовою і засобом формування засад державного устрою. Власне О.Скрипнюк вважає, що правова ідеологія складається з правових ідей, що існують в суспільстві, а також самої сукупності права [184, с. 28]. Цікаво, що і правові ідеї і сама права система і як наслідок правова традиція формуються під впливом ідеології, і одночасно впливають на неї. Однак, саме правова традиція поєднує в собі суб'єктивізм правових ідей та об'єктивний зміст права.

Зв'язок і взаємовплив правової ідеології та правової традиції є найменш вивченим. Ймовірною причиною цього є те, що сама правова ідеологія трактується як певна суспільна надбудова, яка сформувалася історично і впливає не тільки на право, а й поведінку громадян. Власне А.Луцький вважає правову ідеологію феноменом, що відображає нематеріальну основу людського буття [99, с. 16] або «уявлення про ідеальну правову систему» [101, с. 27]. В цьому випадку можна говорити, що правова ідеологія є передумовою до формування правової традиції, адже нематеріальне – це винятково цінності, які формують норми поведінки, а уявлення про правову систему – є сукупністю колективної свідомості. Важливо, що ідеологія не тільки ретранслює окремі цінності, вона формує систему цінностей, а отже – визначає «дух» правової традиції. зрештою, правова традиція здійснює на правову ідеологію зворотній вплив, адже як зауважує Д.Вовк, традиція забезпечує наступність у праві через «збереження і відтворення у праві нормативних, ідеологічних, поведінкових, інституційних компонентів, що виникли на попередніх етапах розвитку правової системи» [23, с. 51]. Тобто, ідеологія є в основі формування правової системи, а правова традиція забезпечує її збереження і розвиток і як наслідок також відображає вплив ідеологічного фактору.

Особливістю правової ідеології є її динамічність [181, с. 11]. Людина і суспільство можуть сприймати конкретну ідеологію навіть за умови, що вона не оперує традиційними цінностями. Важлива наявність самих цінностей. Власне, впродовж останніх двох століть на теренах України домінували ліберальний, консервативний, націоналістичний та соціалістичний типи правової ідеології і вплив кожного з них відобразився на правовій традиції. Закономірно, що динамічність ідеології призводить до того, що чинна правова ідеологія держави включає в себе елементи чи ідеї інших ідеологій, які або мали місце в минулому, або розвиваються паралельно. Цей процес є ключовим у випадку визначення впливу ідеології на правову традицію, адже за умови домінування ліберального типу правової ідеології в Україні, ми можемо спостерігати популярність консервативних чи націоналістичних ідей.

Слід зауважити, що консерватизм, лібералізм та соціалізм, як правові ідеології, поширювалися в Україні одночасно і паралельно. При цьому ці процеси відбувалися як в природній спосіб – поширення передової суспільно-політичної і правової думки з Європи та насадження конкретної ідеології державами, які інкорпоровали українські землі в XIX – на початку XX ст. Поява кожного зі згаданих типів ідеології була реакцією на суспільні зміни. Для прикладу лібералізм виник як реакція на кризу феодального ладу й потребу пошуку нового типу суспільних відносин, що орієнтуються на вільний ринок, рівність людей, тощо [224, с. 21]. Одночасно, лібералізм опонував релігійним ідеям, які також обмежували суспільство. Тому апелювання лібералізму до обмеження релігійного управління людиною, наданні їй права вибору стало умовою поширення цієї ідеології в тому числі й серед українців. Більше того, лібералізм відповідав традиційним ідеям українства – індивідуалізму, демократизму. Саме українські національні традиції були умовою поширення ліберальних ідей.

Ключовим недоліком лібералізму, що сформувався історично і вважається традиційним є відсутність ідеї спрямованої на задоволення власних політичних потреб і переконань. На межі XIX – XX ст. лібералізм був основою для розвитку

автономістських ідей, гальмував поширення ідеї національного суверенітету. Однак, цей недолік мав місце в період бездержав'я. В умовах сьогодення лібералізм є основною правовою ідеологією, яка в тому числі забезпечує ефективність євроінтеграційних устремлінь.

Якщо лібералізм передбачав можливість здійснення реформ з метою вдосконалення суспільного і політичного устрою, а в окремих випадках допускав і революційний шлях, то консерватизм, що виник на початку ХІХ ст. спрямовувався на збереження усталених традицій і правил поведінки. Цікаво, що ідеологія консерватизму опиралася також на певну традицію українства, зокрема такий тип світогляду був притаманний більшій частині українського козацтва та духовенства, які в умовах полонізації та русифікації, виступали за збереження традицій, культури, звичаїв, мови [105, с. 133]. На межі ХІХ – ХХ ст., коли консерватори сформували цілісні концепції відновлення національної держави, вони орієнтувалися на традиційні для українців ідеї «волі», «свободи», що відобразилося в гаслах про утвердження суверенітету, відновлення монаршої форми правління у вигляді спадкової гетьманщини [190, с. 8]. Як наслідок, консерватизм є менш популярною правовою ідеологією серед українців.

Стосовно ідеології соціалізму, то вона реалізувалася в двох формах – класичній та радикальній (марксистсько-ленінській). Поява соціалізму також пов'язана із критикою лібералізму, який не вирішував, а часто ігнорував соціальні протиріччя. Як наслідок, в другій половині ХІХ ст. сформувалася система переконань, яка максимально орієнтувалася на вирішення потреб людини і суспільства. Звертаючи увагу на вирішення соціально-економічних проблем, соціалісти запозичили від консерваторів ідею домінування колективного над індивідуальним і як наслідок розвинули ідею соціальних груп, станів, класів. На нашу думку, поширення ідеології соціалізму було своєрідним маркером, що дозволяв визначити рівень правової культури та правової освіченості населення. Ставши найпопулярнішою ідеологією серед селян та робітників перших десятиліть ХХ ст., соціалізм не тільки призвів до поразки визвольних змагань, а й став причиною утвердження радянської влади в Україні.

Цікаво, що одним із небагатьох нормативних актів України, які були створені в радянський період є «Кодекс законів про працю України» [68]. Закономірно, що з 1971 до 2024 р. до Кодексу внесено близько сотні правок, але його ідеологічний зміст зберігається.

Отже можна стверджувати, що правова ідеологія є системою ідей, що відображає важливі для суспільства чи окремих його категорій соціальні, ціннісні складові, дотримання яких сприяє або закріпленню правової системи або її зміни. В обох випадках, відбувається вплив правової ідеології на правову традицію, адже система цінностей, які сформувалися ідеологічно є основою для подальшого правового регулювання, правової політики держави. Ключовою перевагою правової ідеології в порівнянні з релігією чи культурою, які також оперують цінностями, є та, що вона акцентує увагу на правових цінностях. Останні на думку А.Луцького є найбільш універсальними адже не «вимагають обов'язкової прихильності до якоїсь релігійної або політичної доктрини» [98, с. 142]. Як наслідок правова ідеологія не провокує радикальної реакції на її зміст, вона так само, як і правова традиція виконує по відношенню до правової системи зберігаючу функцію.

Вплив правової ідеології на правову традицію відбувається завдяки широкому набору функцій першої. Ключовими функціями правової ідеології, на нашу думку, є пізнавальна (сприяє формулюванню індивідуального та колективного уявлення про суспільство, право, їх структуру та закономірності) нормативна (встановлюються норми поведінки, цінності та моральні принципи, які є прийнятними для певної групи або суспільства в цілому); мобілізаційна (під впливом конкретної ідеології відбувається стимулювання людей до активних дій, досягнення спільних цілей); легітимізує (правова ідеологія обґрунтовує та підтримує певний суспільний устрій, політичну владу, соціальні інститути, правові традиції); інтегративна (через ідеологію відбувається соціальна згуртованість суспільства, консолідація нації). Ми поділяємо думку В.Віконського, що правова ідеологія здійснює цілеорієнтування, адаптацію та інтеграцію правових ідей в процесі формування колективної та індивідуальної

правосвідомості [21, с. 105]. Тільки після того, як такі ідеї набудуть загального поширення і збережуться впродовж тривалого часу, вони стають правовими традиціями, і як окремі елементи включаються в структуру самої правової ідеології.

На нашу думку можна виокремити шість чинників в межах яких спостерігається вплив правової ідеології на правову традицію.

По-перше, правова ідеологія впливає на розробку та прийняття законів, які відображають цінності та принципи, важливі для суспільства. Наприклад, ідеї справедливості, рівності, свободи та прав людини можуть стати основою для створення нових правових норм. В цьому випадку, саме під впливом ідеології може бути змінена окрема правова традиція. Власне це можемо спостерігати в наш час, коли сформовані в умовах соціалістичної (радянської) правової ідеології норми права трансформуються або замінюються. Аналогічно, в умовах поширення лібералізму і цінностей, які він ретранслює, змінюються правові традиції, що стосуються шлюбно-сімейних, статевих відносин.

По-друге, правова ідеологія впливає на те, як відбувається тлумачення та застосування законів. Для прикладу, судді можуть керуватися певними ідеологічними принципами і переконаннями при вирішенні справ, що впливає на формування судової практики та прецедентів. Прикладом подібного може бути рішення судді Малиновського районного суду м. Одеси О. Гарського, який починаючи з 2021 р. виніс майже 15 вироків, які як міру покарання передбачали прочитання книг [237]. Пізніше таку практику запровадили в інших судах м.Одеси та м.Кропивницького. Цей приклад показує, що особисті ідеологічні переконання формують правову традицію, яка відтак є однією із умов впровадження елементів прецедентного права.

По-третє, правова ідеологія впливає на зміст правової освіти, що в свою чергу формує правосвідомість громадян. Через освітні програми та виховні заходи суспільству прищеплюються певні правові цінності та моделі поведінки. Саме процес виховання реалізується в двох площинах, зміст яких визначається безпосереднім розумінням функцій права. Якщо керуватися підходом який

запропонував П. Рабінович, то формування в людей певного світогляду, утвердження моральних, правових, політичних поглядів, відбувається за допомогою ідеологічно-виховної функції права [166, с. 70; 167, с. 90-91]. Одночасно, виховання та правова освіта не можуть бути реалізовані без урахування традиційного історичного і державного досвіду. Зараз ми перебуваємо в часі трансформації правничої освіти й цей процес супроводжується численними дискусіями, що інколи не мають конструктивного характеру. Як наслідок, можна говорити про певну кризу в правовій освіті, що не характерне для України з багатою традицією державно-правової думки, наявністю правничих шкіл. Підтвердженням цього є також висновок А.Луцького, що в умовах сьогодення зростає конкуренція в ідеологічній сфері, а тому правова ідеологія є одним із елементів національної безпеки [98, с. 153]. Повномасштабне вторгнення росії і зрештою події останнього десятиліття показують, що вчений має абсолютну рацію, адже ідеологія визначає зміст міждержавних відносин і в своїй дії також опирається на певну правову традицію.

По-четверте, за допомогою функцій правової ідеології, в суспільстві, через медіа, наукові публікації та публічні дискусії, обговорюється зміст окремих правових традицій і загалом особливостей правової системи. В такий спосіб формується громадська думка стосовно конкретних правових питань і як наслідок в поведінці людей формуються патерни, що спонукають їх дотримуватися певних норм або, навпаки, ставити їх під сумнів. Одним із яскравих прикладів подібного впливу можна вважати реакцію суспільства на законопроект № 10337 «Про доброчесне лобіювання», який розглядався 10 січня 2024 р. Не зважаючи на те, що наявність такого закону визнається Єврокомісією однією з передумов для початку переговорів про вступ України до ЄС, норми, що в ньому закладені, на думку представників громадськості порушують ідеї свободі, демократії й конституційні права [50]. Основна критика законопроекту стосувалася проблеми можливого контролю з боку держави всіх громадських організацій чи громадян, які пропагують реформи, зміни в публічній політиці,

вдаються до конструктивної критики влади. В кінцевому випадку, 23 лютого 2024 р. цей закон було прийнято [18]. Однак, як зауважує Т.Острікова, текст прийнятого закону «містить системні недоліки... у частині чіткого відмежування їх діяльності громадськості від професійного лобізму та в частині поширення дії кодексу етики і на посадових осіб державних органів тощо» [136]. Цей приклад демонструє, як відбувається формування нової правової традиції – лобіювання, що назагал не властива для української правової системи (в буквальному, а не формальному розумінні цього поняття – *авт.*).

Окрім того, громадські організації, що сформувалися довкола дотримання певної правової ідеології, здійснюють тиск на органи влади і зокрема законодавців, з метою прийняття або зміни законів. Прикладом можуть бути рух за права жінок, визнання ЛГБТ-спільнот, екологічних потреб, тощо. В умовах сьогодення, вважаємо, що держава має діяти на випередження у плані прийняття законодавства, що врегульовують права військовослужбовців, ветеранів, членів їх сімей.

По-п'яте, правова ідеологія є причиною і умовою правових реформ спрямованих на модернізацію та адаптацію законодавства до нових соціальних реалій. Прикладом подібного впливу можна вважати зміни в кримінальному праві, спрямовані на гуманізацію покарань, або в сімейному праві, що відображають сучасні уявлення про гендерну рівність. Як зауважує Ю.Кривицький: «будь-який реформаційний процес має два основні аспекти – ідеологічний і технологічний. Причому беззаперечним є твердження про те, що ефективність усіх реформаційних змін безпосередньо залежить від ідеології, що їх об'єднує» [84, с. 70]. Прикладом впливу правової ідеології на правову традицію можна вважати процес проведення земельної реформи. Ми вже констатували, що земля є однією з матеріальних цінностей українців, що сформувалася історично і з огляду на суспільну вагу може вважатися традиційною. З огляду на те, що проведення земельної чи будь-якої іншої реформи – це не тільки процес перетворення сформованих історично правовідносин або традицій, а формування нових, що відповідають насамперед

чинних соціально-економічним чи політичним умовам, їх успішна реалізація можлива тільки в умовах чіткої правової ідеології. З огляду на ціннісний зміст земельних відносин в Україні, слушною є думка В.Носіка, що «юридична природа земельної реформи має базуватися на певних ідеологічних постулатах, від яких залежить визначення мети і завдань її проведення, а також строків і правових наслідків її втілення в життя» [122, с. 210].

Шостим способом впливу правової ідеології на правову традицію є реалізація ідей та принципів, які закріплені в міжнародному праві та документах, що визначають дотримання основоположних прав і свобод (особливості імплементації норм міжнародного права, а відтак і трансформації правової традиції нами конкретизовано в підрозділі 3.4.).

Разом, з тим, вважаємо за доцільне виокремити й низку негативних елементів правової традиції (світоглядних переконань), що сформувалися під впливом правової ідеології, зокрема:

- традицією, що має світоглядний вияв можна вважати ідею «десакралізації влади». Це явище характеризується зниженням рівня довіри та поваги до владних інституцій та їх представників, а також підвищенням вимог до прозорості, підзвітності та відповідальності влади. Ця традиція сформувалася під впливом об'єктивних (низький рівень правової культури, багатоманіття ідеологій) та суб'єктивних (корупція, зловживання владою) процесів;

- рудиментом консервативної ідеології слід вважати ідеалізацію минулого та елітаризм. Поширення тенденції сприймати минулі періоди історії держави як часи процвітання, величі та справедливості у порівнянні з сучасністю обумовлена кількома причинами. З одного боку, ідеалізація може бути інструментом для зміцнення національної ідентичності та єдності. Політики використовують героїчні події та видатних історичних особистостей, щоб об'єднати громадян навколо спільних цінностей. З іншого боку – зосередженість на ідеалізованому минулому може відволікати увагу від актуальних проблем і викликів, з якими стикається суспільство. Це є причиною утвердження застарілих уявлень і стереотипів, що заважають прогресу та розвитку;

- одним із соціалістичних рудиментів є традиція ідеологізації усіх сфер суспільного й індивідуального життя, підміна українських національних цінностей. Це складний і багатогранний процес, який впливає на різні аспекти життя суспільства. Важливо зберігати баланс між відкритістю до нових ідей та збереженням національної ідентичності, культурних традицій та цінностей.

Правових і світоглядних рудиментів, що мають ознаки традиції є достатньо і в наш час. Так, А.Кучук звертає увагу на традицію нормативістського розуміння права, яка утвердилася в радянський період адже пропагувалася сила закону, а не сила права [86, с. 88]. При цьому такий вплив проявляється не тільки в правовій політиці держави, а й в буденних речах, зокрема державній символіці. Для прикладу в нагрудному знаку «Законність. Честь. Професіоналізм», вживається поняття «закону», а не права [86, с. 88]. Подолання таких явищ є актуальним, але як показує процес декомунізації, він вимагає ґрунтовної ідеологічної підготовки, в тому числі й апелювання до конкретних національних правових традицій.

Наявність позитивних і негативних факторів впливу правової ідеології на правову традицію пояснюється тим, що вона забезпечує «прямий і зворотний зв'язок суспільства і держави, вона виступає як необхідна умова існування громадянського суспільства і правової держави в їх відмінності та єдності» [99, с. 208]. Тобто, кожна правова ідеологія – це одночасно й умова консолідації суспільства і умова боротьби держави з суспільством. Єдиним фактором, що стабілізує цей процес виступає правова традиція, яка може показати в який спосіб суспільство реагувало на зміни, в тому числі й на зміну ідеологій.

Спільним моментом правової ідеології та правової традиції є те, що вони обидві орієнтовані на колективну свідомість, а отже, їх зміна можлива тільки в результаті глобальної трансформації. В цій ситуації слід констатувати, що правова ідеологія може змінити правову традицію, тоді як правова традиція не є умовою зміни ідеології, вона може бути перешкодою до її впровадження.

Поєднання правової традиції та правової ідеології важливе з огляду на декілька моментів. По-перше, завдання правової традиції полягає не в простій

передачі цінностей, норм і правил поведінки наступному поколінню, а сприйняття їх поточним поколінням. Цього можна досягнути насамперед завдяки правовій ідеології. По-друге, оскільки правова традиція виражається у нормах права, останні мають відповідати й правовій ідеології держави. У випадку, якщо домінує ліберальний тип ідеології, норми права мають містити притаманні їй ідеологеми, наявність рудиментів є причиною кризових явищ. По-третє, і правова традиція і правова ідеологія є основою формування правової системи держави. При цьому, якщо традиція формує її національний характер, то ідеологія – є умовою включення до правової сім'ї. По-четверте, правова традиція не є готовою моделлю на основі якої розвивається правова система, вона є набором «інструментів», що дозволяють сконструювати цю систему. Як наслідок, поєднання окремих елементів правових традицій у правовій системі відбувається за допомогою правової ідеології.

З огляду на те, що в основі ідеології лібералізму знаходиться принцип традиціоналізму, він є ідеальним для розвитку сучасної правової системи, адже врівноважує і традиції і інновації. Врахування ідеології при поширенні правової традиції важливе й з огляду на те, що традиція є загальноприйнятим стереотипом поведінки і в такий спосіб формує правову культуру. Аналогічну роль виконує і правова ідеологія, тому їхні цінності повинні співпадати або бути тотожними.

Також, завдяки впливу правової ідеології конкретна традиція набуває змісту правової. Так, через правову ідеологію відбувається формування чітких правових поглядів, які є елементом традиції. Аналогічно, правова традиція не повинна суперечити нормам суспільної моралі і цінностям, що існують в суспільстві в конкретний період часу. В обох випадках і норми моралі і цінності є продуктом впливу ідеології.

Саме під впливом правової ідеології, правова традицій стає регулятором суспільних відносин. Окрім того, що традиція відображає загальні правила поведінки і норми моралі, вона є для них імперативом, який не можна порушувати. Тобто правова традиція фіксує певні вимоги до суспільства стосовно моделі поведінки і реакції на норми закону.

Вважаємо, що в умовах сьогодення роль і вплив правової ідеології на правову традицію важливий і з огляду на те, що вона є умовою некритичного перенесення чи запозичення нових правових цінностей чи стандартів. Більше того, в Україні, як і на Заході домінує ліберальний та неоліберальний тип правової ідеології. Як слушно зауважує з цього приводу М.Недюха, правова ідеологія є умовою того, щоб норми права відповідали соціальним реаліям, не містили суперечливих формулювань, уникали колізій [117, с. 89].

Одночасно, слід констатувати, що громадянське суспільство України вимагає такого типу правової ідеології, як заперечує диктатуру і будь-які прояви авторитаризму, бореться з правовим нігілізмом, поширює ідеї правової держави, законності. Цього в свою чергу можна досягнути через орієнтацію на правову традицію, в основі якої є ідея демократизму, волелюбства, вірності, тощо. Більше того, між правовою системою, правовою ідеологією та правовою традицією є безпосередній зв'язок, який проявляється в тому, що чим більш автономним є право, тим більше воно розвиває свою специфічну ідеологію [246, р. 395]. Автономність правової системи залежить від її самобутності та унікальності, які досягається саме завдяки конкретним правовим традиціям. В цьому випадку можна говорити, що правова традиція є універсальною категорією, адже представлення як ідеями, так і конкретними законодавчими практиками. Можна стверджувати, що однією із правових традицій України є конституціоналізм. Від конституції 1710 до Конституції 1996 р. було чимало проектів «зразкових» Основних законів держави, які розроблялися українськими правниками і кожен з них ґрунтувався на ідея «волі», «свободи», «рівності прав», «поділу влади», «народовладдя».

Отже, правова ідеологія відіграє важливу роль у розвитку суспільства і держави загалом і розвитку правової традиції зокрема. Будучи складовою загальної ідеології, правова ідеологія сприяє «юридизації» суспільного життя, підвищує роль правових інститутів [99, с. 189]. Важливо, що завдяки правовій ідеології в суспільстві утверджуються правові цінності, які на відміну від

релігійних чи моральних, здійснюють не світоглядний, а практичний вплив на правову систему.

В основі впливу правової ідеології на правову традицію є досягнення порядку і справедливості, утвердження цінності людського життя, прав і свобод громадян. Власне правова ідеологія виступає своєрідним сепаратором для ідей, що сформувалися під впливом культурного, історичного чи політичного чинників, визначає їх спроможність для поширення в широкі верстви суспільства. Більше того, саме правова ідеологія є умовою утвердження правомірної поведінки громадян, а отже сприйняття правових традицій, як змістовних категорій правової системи.

Одночасно, можна говорити і про зворотній вплив правових традицій на ідеологію. На нашу думку, можна говорити, що саме завдяки правовій традиції, в правовій ідеології має відобразитися національний досвід, традиції. На нашу думку, складовими української правової ідеології мають бути поняття «соборності», національної ідеї, яка принципово ґрунтується на захисті мовних і культурних цінностей, власного державно-правового минулого. Приклад політики декомунізації показав, що однією із ключових причин непослідовності її реалізації, було не розуміння пересічних громадян потреби відмови від назв вулиць на честь радянських діячів, тощо. Цього можна було уникнути, якщо б правова ідеологія держави враховувала або популяризувати сформовані історично правові традиції.

Таким чином, правова ідеологія відіграє важливу роль в процесі формування, розвитку і утвердження правової традиції. Завдяки правовій ідеології відбувається утвердження правових цінностей, які в сукупності, з культурними, морально-етичними і релігійними, формують зміст правової традиції. За допомогою правової ідеології елементи правової традиції систематизуються і відтак формують правову систему. Спільними рисами правової ідеології та правової традиції є те, що вони обидві мають винятково колективний характер і опирається на систему цінностей. Співпадіння останніх

є умовою ефективного функціонування як правової ідеології, так і збереження правової традиції.

3.4. Перспективи трансформації правової традиції України на сучасному етапі

Хоч правова традиція є однією з найбільш сталих і консервативних категорій права, як змістовно, так і понятійно, вона все ж трансформується і змінюється. Ці зміни обумовлюються низкою факторів, окремі з яких мають визначальний вплив на зміст і характер правової традиції. На нашу думку, доцільно виокремити три ключові вектори трансформації правової традиції. По-перше, це природній процес еволюції національного законодавства з моменту проголошення незалежності. По-друге, це процес імплементації норм міжнародного права в національну правову систему. По-третє, це процеси глобалізації, що відображаються як на правовій системі так і на правосвідомості пересічних громадян.

Українська дослідниця М.Хаустова вказує, що глобалізація і внутрішні процеси розвитку суспільства і держави є об'єктивними факторами модернізації і трансформації правової системи і як наслідок правової традиції [215, с. 72]. Суб'єктивними факторами дослідниця визнає розвиток державно правової думки, а також рівень правової пропаганди, яка є невід'ємним атрибутом державної правової політики [215, с. 72]. Ці фактори в сукупності формують правову культуру, а отже й визначають зміст правової традиції.

Характеризуючи кожен зі згаданих чинників, доцільно конкретизувати зміст поняття трансформації і спосіб її втілення в праві, правовій системі та правовій традиції. Як зауважує з цього приводу М.Бирюков, трансформація в праві може відбуватися у формі пристосування або консервативної чи гнучкої зміни [10, с. 23]. Тобто, в жодному випадку, це не процес радикальної зміни правової традиції та правової системи. Згадана вище українська дослідниця М.Хаустова виділяє чотири етапи трансформації правових явищ: «1) етап

безпосередньої трансформації; 2) етап інтерформації; 3) етап інтоформації; 4) етап посттрансформаційного стану» [217, с. 77]. В основу цієї періодизації дослідниця поклала ступінь сприйняття правовою системою глобалізаційних викликів і станом на 2016 р. припустила, що правова система України перебувала на етапі інтоформації – коли відображаються «окремі прояви правової глобалізації та правової інтеграції у формі правової адаптації, гармонізації, уніфікації» [215, с. 73].

У випадку правової традиції, вважаємо за доцільність запропонувати власну періодизацію, яка буде ґрунтуватися на історично детермінованих принципах розвитку держави після здобуття незалежності.

Власне трансформація національного законодавства є закономірним процесом, так само і правова традиція трансформується, набуваючи нових рис, що відповідають як суспільним відносинам так загальним тенденціям розвитку права його сприйняття громадянами. За період незалежності можна виділити декілька етапів впродовж яких відбувалася трансформація національної правової традиції. Перший етап тривав з 1990 до 1996 р. і його можна визначити, як «передконституційний». Характерними рисами цього етапу було те, що відбувалося не тільки становлення національного законодавства, а й формувалася система правових взаємовідносин в площині законодавча – виконавча влада – суспільство. В 1990-х рр. рівень правової культури пересічних українців був мінімальним, як і запит до змісту норм права, що приймалися. Трансформація правової традиції відбувалася як правило в умовах поступової відмови від радянських ідеологем або їх адаптації до нових умов.

Наступний етап трансформації правової традиції тривав з 1996 до 2004 р. Цей етап ми пропонуємо кваліфікувати, як «адаптаційний», адже після прийняття Конституції, населення країни не тільки усвідомило ступінь власних прав і свобод, а й задекларувало об'єктивні вимоги до їх дотримання. Порушення виборчого права населення під час президентських виборів 2003 р. стало маркером готовності українського суспільства перетворитися в громадянське.

Черговий етап тривав з 2004 до 2014 р. і характеризувався утвердженням громадянських прав і свобод, як цінностей. Цей період на нашу думку варто кваліфікувати, як «перехідний», адже українське суспільство, в умовах політичної невизначеності шукало ідеальні умови розвитку держави без застосування відповідних змін в національному законодавстві та правосвідомості.

Після Революції гідності в 2014 наступив четвертий етап трансформації правової традиції, який ми пропонуємо визначати, як «суспільний» адже саме утвердження в суспільній свідомості громадянських прав і свобод, як правових ідеалів стало умовою до консолідації нації, набуття нею чітких політичних рис. Цей етап тривав до 2023 р. коли офіційно розпочався процес підготовки України до вступу в ЄС. Власне цей етап можна характеризувати, як «трансформаційний», адже якщо в попередні періоди відбувалося формальне дотримання окремих правових норм, що гарантували права і свободи, в тому числі й норм міжнародного права, то зобов'язання України, як потенційного члена ЄС, вимагають не тільки адаптації національного законодавства, а й створення дієвих інструментів та механізмів реагування на порушення прав і свобод людей.

Отже, впродовж перших років незалежності процес трансформації правової традиції відбувався закономірно й природньо, що обумовлювалося самим процесом уконституювання суспільних відносин і розвитку нової парадигми правової політики держави. У останньому випадку, саме правова традиція забезпечила розвиток громадянського суспільства, закріплення демократичних цінностей і власне євроінтеграційний вектор розвитку. Підтримка суспільством цих процесів є як свідченням того, що українська правова традиція близька до західноєвропейської, так і ознакою поступового розвитку правової культури населення – зростання правосвідомості. Умови повномасштабного вторгнення росії посилили сприйняття держави й інститутів влади, як ціннісних категорій, захист яких є не потребою, а умовою розвитку держави.

Важливо, що сам процес імплементації норм міжнародного права є однією із ключових умов трансформації правової традиції на сучасному етапі [260, р. 192]. Якщо говорити про імплементацію норм міжнародного права в національне законодавство, то цей процес реалізується не тільки в умовах євроінтеграції. Його можна трактувати закономірним, адже історично українська система права була близькою до європейської, в її основі були демократичні цінності, дотримання прав і свобод людини і громадянина. Більше того, можна говорити про певну традицію в плані визнання примату міжнародного права над національним. Цікаво, що Україна однією із перших радянських республік визнала пріоритет норм міжнародного права. Так, в ст. 10 Декларації про державний суверенітет України проголошено «пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» [36]. Керуючись цим принципом українські законодавці 10 грудня 1991 р. затвердили Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України», яким вказувалося, що: «укладені й належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства» [159]. Пізніше, цю норму було закріплено і в Законі України «Про міжнародні договори України» 1993 р. [135].

Однак, перше десятиліття незалежності стало часом численних метаморфоз пов'язаних з процедурою імплементації міжнародного права. Причини мали, як об'єктивний так і суб'єктивний характер. Об'єктивність проблем полягала в недосконалості національного законодавства, яке тільки формувалося, а також відсутності консолідованої думки наукової спільноти стосовно кваліфікації подібного процесу. Ці дискусії тривають по сьогоднішній день і передбачають як різні способи імплементації (трансформація, відсилання, рецепція) та реалізації (дотримання, виконання, використання, застосування) міжнародного права [11, с. 39]. Такі вчені як Н.Оніщенко та Н.Пархоменко,

виділяють також процес гармонізації та апроксимації [131; 141], а О.Задорожній та В.Мицик окремо говорять про інкорпорацію [15, с. 68].

Загалом, згадане різноманіття правових термінів ґрунтується на нашу думку, на певній правовій традиції в плані сприйняття і трактування норм права. Так, офіційною і юридично оформленою формою імплементації міжнародного права в національне є трансформація. При цьому, ця форма має й не офіційний спосіб реалізації – «ad hoc», як спосіб домовленості.

Говорячи про правову трансформацію, ми поділяємо думки українських вчених, які вказують, що це об'єктивний процес і спосіб «здійснення міжнародних зобов'язань держави шляхом видання національно-правових актів, що здійснюється у різних правових формах: відсилка, ратифікація договору і його опублікування, виданні спеціальних законів» [32, с. 20]. У цьому випадку, трансформація охоплює максимально можливий спектр впровадження міжнародного права, але самі способи її здійснення відрізняються, адже поняття відсилки і ратифікації є абсолютно різними.

Важливо, що процес трансформації і запозичення міжнародного права не призводить до обмеження чи ліквідації конкретної правової традиції, адже вона передбачає перетворення конкретної норми міжнародного права в аналогічну, але не завжди ідентичну норму національного права [110, с. 83]. Цей процес відбувається в автоматичний та неавтоматичний спосіб. Відмінність між способами полягає в тому, що у випадку автоматичної трансформації всі міжнародні договори в яких бере участь країна є частиною її національного законодавства, а неавтоматичний спосіб – відбувається процес ратифікації міжнародного акта парламентом.

Як наслідок роль правової традиції визначальна в процесі трансформації національного законодавства під впливом імплементації норм міжнародного права. В цьому випадку правова традиція відіграє стабілізуючу функцію і одночасно сама змінюється, набуваючи нових ціннісних ознак. Як слушно зауважує С.Шевчук «трансформація застосовується коли технічно неможливо або недоцільно з тих чи інших причин при формулюванні норми національного

нормативно-правового акта зберігати форму відповідної норми міжнародного договору, а також при необхідності додаткового національного регулювання відносин з метою виконання договору на внутрішньодержавному рівні (у випадку якщо міжнародна норма визначає тільки загальне право виникає необхідність у його конкретизації на національному рівні)» [235, с. 98].

Прикладом трансформації правової традиції в Україні, а відтак і норм національного права є зміни, що вносилися до окремих статей Кримінального кодексу України, зокрема ст. 149, що визначає відповідальність за торгівлю людьми [168, с. 35].

Іншою формою імплементації міжнародного права в національне, є відсилання. Ця форма є найменш радикальною і вона безпосередньо регулюється національною правовою традицією, адже передбачає винятково відсилання до норм міжнародного договору у випадку виникнення певних колізій чи суперечностей [168, с. 35]. Важливою умовою відсилання є те, що воно закріплює пріоритет норми міжнародного права над національним. Відсилання юридично закріплено ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори», в якій вказується, що «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [161]. Хоч відсилання не передбачає зміни чи трансформації національного законодавства, воно є єдиною формою імплементації, що передбачає «пряме застосування норми міжнародного права у внутрішньодержавні правовідносини» [235, с. 99].

Протилежною до відсилання, формою імплементації міжнародного права є рецепція – дослівне відтворення в акті національного права норм міжнародного права. У якості прикладу рецепції дослідники називають розділ II Конституції України в кому регламентується захист прав і свобод громадян [168, с. 34]. В цьому випадку прослідковується рецепція «Загальної декларації прав людини», «Міжнародного пакту про громадянські та політичні права» і зрештою «Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод».

Одночасно, саме рецепція демонструє ступінь розвитку національної правової традиції, вказує на недосконалі її елементи, що сформувалися в тому числі в радянський період.

Яскравим прикладом того, як трансформується правова традиція України є імплементація норм «Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод» прийнятої 1950 р. [163]. Верховна рада України ратифікувала Конвенцію тільки 17 липня 1997 р., що на практиці призвело, як зауважує С.Шевчук, до формування «подвійного» захисту прав та свобод – як на конституційному рівні, так і на рівні Конвенції, – проблеми їх практичного застосування залишаються ще не вирішеними» [235, с. 100]. Ратифікувавши Конвенцію Україна визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини і станом на 2020 р. була третьою країною після Росії та Туреччини за кількістю позовів до цієї міжнародної судової інстанції [207]. Якщо з 1997 до 2022 р. спостерігалася певна невизначеність в процесі сприйняття і виконання рішень Європейського суду з прав людини, то після повномасштабного вторгнення і винятково євроінтеграційного вектору розвитку, ці сумніви зникли. Однак, цікавість полягає в тому, що рішення Європейського суду з прав людини є не тільки обов'язковими до виконання, вони є «прецедентними за своїм змістом» [58, с. 313]. Українська дослідниця І.Ільченко встановила закономірну і цікаву паралель між рішеннями ЄСПЛ та правовою системою США, а саме, що норми Європейської конвенції з прав людини набувають реального значення винятково в рішеннях суду, «без них Конвенція мертва, як неможливо уявити Раду Європи без Конвенції» [58, с. 313]. Аналогічно про Конституцію США висловився голова Верховного Суду США Ч.Хьюз, що: «Конституція США – це те, що Суд скаже про неї» [58, с. 313].

Говорячи про правову традицію в контексті імплементації норм Конвенції, слід вказати на те, що норми свобод і прав людини, були для українців не просто правовою цінністю, а ключовою ціллю в процесі боротьби за відновлення національної державності впродовж попередніх історичних періодів. Саме ця традиція дозволила зберегти самобутність, утвердити

демократичні ідеали громадянського суспільства. Для прикладу навіть в умовах радянського тоталітаризму, діяльність Української Гельсінської спілки була прикладом утвердження прав і свобод громадянина не властивих для решти радянських республік. Українські правозахисники, навіть під загрозою позбавлення волі чи фізичної ліквідації, збирали інформацію про численні факти порушення прав людини, представляли їх для світової громадськості і тим самим спричинилися до відновлення національної держави в 1991 р.

В умовах незалежності й ратифікації 1997 р. Європейської конвенції з прав людини, Україна визнає «дію на своїй території ст. 46 Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикції Суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» [162], що в кінцевому випадку перетворює практику й рішення ЄСПЛ в джерело національного права. Ця норма закріплена у ст. 17 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», в якій вказано, що: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [162]. У 2006 р. ця норма отримала законодавче закріплення в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [158].

Імплементация в українське законодавство Європейської конвенції з прав людини є прикладом позитивної трансформації національної правової традиції, яка до цього часу не послуговувалася нормою прецеденту. За словами С.Шевчука, це призвело до «встановлення нових стандартів правосуддя при тлумаченні тих норм Конвенції, які з огляду на специфіку юридичної природи прав людини не можуть бути сформульовані абсолютно чітко, не потребують додаткового та конкретизуючого тлумачення, оскільки існують у вигляді «відкритого тексту» з метою вирішення майбутніх проблем» [235, с. 101]. Тому можемо говорити, що правова традиція не тільки забезпечила «безболісну» імплементацію норм Конвенції в правову систему України, сформувала умови для реалізації рішень ЄСПЛ, вона стала умовою того, що ідеї дотримання прав і

свобод людини стала ключовою цінністю пересічного українця, що реалізуються не тільки як правова, а й як свідомісна, ідеологічна норма. Закономірно, що норми Конвенції не можуть бути вищими за норми Основного закону України, але вони, як і Конституція, і національна правова традиція закріплюють в правосвідомості і правовій політиці держави найвищі цінності – фундаментальні права і основоположні свободи людини.

Окремо доцільно згадати про таку форму імплементації, як інкорпорація. В цьому контексті варто погодитися з висновками Н.Пархоменко, що інкорпорація – це спосіб імплементації міжнародно-правових норм у нормативно-правові акти держави без змін [141, с. 339]. Це фактично тотожно поняттю рецепції з тією відмінністю, що інкорпорація не передбачає жодного редагування міжнародного правового акту, який впроваджується в національну систему права. Знову ж таки, як приклад в цьому контексті доцільно згадати про Європейську конвенцію з прав людини і рішення ЄСПЛ, які мають прецедентний характер. На нашу думку, правило судового прецеденту має винятково позитивне значення навіть не зважаючи на те, що не є традиційним для романо-германської правової сім'ї. Важливість полягає саме в масштабах імплементації норм міжнародного права.

Отже, говорячи про форми імплементації норм міжнародного права і роль правової традиції в цьому процесі, вважаємо за доцільне погодитися з українськими вченими, які говорять, що цей процес повинен відбуватися у вигляді гармонізації [206, с. 7]. Власне про гармонізацію йде мова в «Договорі про заснування ЄС» [41]. Як наслідок гармонізація є ключовим «засобом правової інтеграції, зближення правових систем країн-членів ЄС» [206, с. 8], а в контексті євроінтеграційних устремлінь України, стане основою трансформації правової системи нашої держави. Власне зараз, Україна пройшла етап попередньої або наближеної гармонізації, а процедура набуття членства передбачатиме реалізацію повної гармонізації національного законодавства і законодавства ЄС (наднаціонального). Також, Договір про заснування ЄС

передбачає процедуру апроксимації чи наближення національного і міжнародного законодавства.

Проаналізувавши основні наукові підходи, що існують серед українських вчених в питанні імплементації міжнародного законодавства, варто говорити про гармонізацію, як оптимальний спосіб і механізм не тільки запозичення чи повного впровадження окремих норм права, й а форми впливу на правосвідомість пересічних громадян, які повинні дотримуватися цих норм. Роль правової традиції в цьому плані є ключовою, адже визначає ступінь і швидкість імплементації. Традиційним є розуміння гармонізації як м'якого засобу правової інтеграції. Але це має місце тільки в умовах усталеного громадянського суспільства. В українській історії було мінімум два випадки, коли умовою імплементації норм міжнародного права був не закономірний процес гармонізації, а воля народу. У випадку Помаранчевої революції і особливо Революції гідності, абсолютна більшість населення висловилося за дотримання громадянських прав і свобод, які є основними світоглядними цінностями для європейської цивілізації. Власне Революція гідності продемонструвала, що підписання угоди про асоціацію з ЄС відіграло для українського суспільства більшу цінність, як окремі правові імперативи нормативного характеру, що подавали Східною цивілізаційною традицією. Саме в революційний спосіб українці довели свою приналежність до Європейської правової традиції і системи цінностей.

Говорячи про способи реалізації норм міжнародного права то вчені виокремлюють дотримання, виконання, використання, застосування [97, с. 54; 206, с. 10]. Якщо визначати місце правової традиції, то вона з огляду на тривалий період національної бездержавності, не має чітких механізмів, що визначають ефективність реалізації норм міжнародного права. В цьому контексті слушною є думка Л.Луця, що «у національному законодавстві має місце підміна європейських правових термінів і понять, зокрема й терміна «адаптація» [97, с. 54]. Як наслідок, українські законодавці тривалий час будь-які способи реалізації міжнародного права трактували, як «адаптацію», що не зовсім

відповідало дійсності і формувало подвійне трактування не тільки окремих понять, а й створювало підмінну систему цінностей.

Назагал, наслідуючи твердження К. Трихліб, що «гармонізація законодавства України і ЄС передбачає узгодження національно-правових норм з європейськими нормами, стандартами і принципами» [206, с. 11], наша правова традиція також повинна змінитися, трансформуватися і адаптуватися.

Отже, процес імплементації норм міжнародного права в національну правову систему є ключовим чинником трансформації правової традиції в умовах сьогодення. Масштаби такої трансформації вражають – євроінтеграційні процеси та імплементація норм міжнародного права обумовлюють потребу ратифікації значного обсягу нормативно-правових актів міжнародного, а у випадку ЄС – наднаціонального законодавства. Це безпосередньо вплине на національну правову традицію але тільки в площині розвитку правової культури населення і рівня сприйняття права. Позитивно, що для української правової традиції властиві ідентичні до європейських, правові цінності. Дуже важливо, що процес євроінтеграції не передбачає докорінної зміни цінностей, норм і принципів, які традиційні для української правосвідомості, є складовою національної правової культури. Власне, початок євроінтеграційних процесів відбувався паралельно із становленням громадянського суспільства нового типу, ліквідації радянських ідеологем. Українська система права належить до романо-германської або європейської правової сім'ї, а отже інтегрується в тотожне середовище. Закономірно, що подібна інтеграція призведе до реформування норм приватного права, в тому числі й до відмови окремих традиційних парадигм.

Ключовою зміною можна вважати впровадження прецедентних норм, які конкретизують права людини, визнає їх юридичну природу в залежності від конкретної ситуації, сукупності об'єктивних та суб'єктивних чинників і самого права. Подібні зміни ми трактуємо винятково як позитивні, адже в основі прецедентного права є принцип «верховенства розуму» (rule of reason), тобто переконання людей або безпосередній досвід, що є джерелом справедливості,

адже опирається на загальні суспільні цінності, правила поведінки, тощо. Для української правової традиції в якій особливе місце відіграє правовий звичай та звичаєве право, ідея «верховенства розуму» є двоякою. З одного боку, вона дозволяє гармонізувати суспільні відносини через практику застосування об'єктивного і ефективного судового рішення, а з іншого – порушує усталені традиції, які як правило відкидали альтернативні шляхи вирішення правових суперечностей.

Національна правова традиція дозволяє попередити конфлікти в процесі імплементації норм міжнародного права, адже дає не тільки загальні уявлення про рівень сприйняття права, а й показує які нововведення і в якому обсязі можуть бути рецепійованими. Врахування правової традиції в процесі глобалізації є ключовою запорукою адаптації національного і міжнародного права без втрати історичної спадковості, що є умовою розвитку суспільства і держави.

Іншим важливим чинником, що визначає зміст, характер і напрям трансформації національної правової традиції є процес глобалізації. Стосовно процесу глобалізації, то трансформація правової традиції відбувається не стільки в площині права, як в площині зміни правової культури і навіть самобутності окремих народів. Подібні процеси становлять певну загрозу для національних особливостей, зокрема впливу релігії та церкви на право. Одночасно, саме правова традиція в умовах глобалізації відіграє роль стабілізуючого чинника, який дозволяє зберегти саме моральну складову національного права. Більше того, традиція, зокрема правова, виступає ознакою соціальної ідентичності. В процесі українського державотворення це стало аксіомою, адже процес боротьби за відродження національної держави супроводжувався апелюванням не тільки до державницької традиції, а й до традиції правової спадкоємності окремих суспільних категорій. Так, нащадки козацької старшини сформували на початку XIX ст. твір «Історія русів», що конкретизував державницькі устремління українців. Дослідження традицій козаччини Д.Яворницьким М.Максимовичем, М.Костомаровим у середині

XIX ст. призвело до політизації національного руху, а політично свідома українська інтелігенція на межі XIX – XX ст. сформувала перші чіткі правові ідеї (певний виняток мав місце в Галичині де до останньої третини XIX ст. політичний провід належав духовенству – *авт.*). Отже, розвиток суспільства й держави неможливий без збереження певної правової спадковості, яка проявляється насамперед у збереженні тих чи інших традицій. Роль цієї спадковості ще більше посилюється в умовах глобалізації.

Одночасно, в умовах глобалізації спостерігається і протилежний ефект коли глобалізаційні процеси в ході свого поширення орієнтуються на певні національні правові традиції. Важливо, що це здійснюється не з метою пошуку перешкод, а з метою пошуку оптимальних механізмів імплементації. Саме через окремі національні правові традиції можна переконати населення конкретної країни у важливості тієї чи іншої норми міжнародного права.

Важливо, що глобалізація є умовою трансформації саме права, адже в доглобальну епоху (на нашу думку початковим моментом глобалізації варто вважати початок «холодної війни», коли сформувалися два антагоністичні військово-політичні блоки в межах яких відбувалася уніфікація окремих норм права – *авт.*) в суспільстві і державі домінували матеріальні і соціальні потреби громадян, а законодавство використовувалося як інструмент їх задоволення. Як наслідок розподілу функцій між державою і громадянським суспільством не існувало [127, с. 22]. В умовах глобалізації, розподіл функцій держави і громадянського суспільства обумовлювався насамперед зростанням рівня ідентичності, коли держави не формували законодавство, що забезпечувало мультикультуралізм, а створювали гармонійні умови для реалізації прав громадян не зважаючи на їх культурні, релігійні, расові, освітні, а в наш час і статеві ознаки.

Ми погоджуємося з твердженням О.Кресіна та О.Ткаченко, що глобалізація, що активізувалася на межі XX – XXI ст. вплинула на політичну, соціально-економічну, духовну і політичну сферу. Розвиток останньої вчений

вважає ключовою, адже вона передбачає найвищий ступінь інтеграції [82, с. 146].

Як прийнято вважати в науковому середовищі, глобалізація це не завжди процес тотального переходу національної правової системи в глобальну. В цьому процесі завжди прослідковуються певні локальні або регіональні взаємозв'язки і взаємовпливи, наслідком яких є формування наднаціональних утворень з власними нормами права, що врегульовують суспільні відносини. Основним прикладом такого наднаціонального утворення є Європейський Союз [3, с. 229]. Згадана дослідниця вказує, що впродовж останнього десятиліття спостерігається перехід від двосистемної структури міжнародного і національного права до трьохсистемної – національне право, наднаціональне право та міжнародне право [3, с. 229]. Ми цілком погоджуємося з таким формулюванням, адже в умовах сьогодення і зокрема повномасштабного вторгнення росії поглибилися процеси імплементації в українському національному праві норм наднаціонального права, тобто права ЄС, а також норм міжнародного права.

Моделюючи перспективи розвитку правової традиції в Україні, вважаємо, що це необхідно робити винятково в контексті наднаціонального права, адже у нас сформовані певні передумови для цього. Причин декілька і основною є те, що саме наднаціональне право ЄС є прикладом того, як одночасно функціонують і взаємодіють дві правові системи – романо-германська та англосаксонська. Звісно, що вони не антагоністичні по відношенню одна до одної, але все ж кардинально відмінні.

Ключовим фактором, що сприяє трансформації національної правової традиції в умовах глобалізації і особливо євроінтеграції є спільність ліберального типу правової ідеології. Остання зародилася в Середньовіччі, коли в романо-германській системі права почали домінувати ідеї християнської етики і моралі. Мораль найбільше проявляється при застосуванні прецедентного права, що є безпосереднім результатом роботи ЄСПЛ. Як зазначалося вище, зміна джерел національного права є умовою зростання ролі принципів права, а

також нормативно-правового договору [193, с. 119]. В цих умовах першим кроком до трансформації правової традиції є трансформація ідеологічної складової правової системи, що реалізується крізь призму національної правової політики та правової ідеології [214, с. 36]. Лібералізм є умовою і наслідком глобалізації демократичних цінностей, а сама демократія визнається принципом всезагального значення, вона набуває ролі глобального права [214, с. 37-38]. Для української традиції права, демократія є засадничою цінністю, що сприяє помірній адаптації та інтеграції національної правової системи в умовах глобалізації.

Демократія та лібералізм знаходяться в основі правової політики української держави в якій є прямий взаємозв'язок з правовою традицією. Власне правова політика здійснює вплив на правову традицію. Через правову політику відбувається демократизація суспільних відносин, формується правова ідеологія, яка впливає і на правову традицію і на правову систему. Гармонійно організована правова політика держави є стратегією трансформації правової традиції. З огляду на те, що правова політика є поєднанням об'єктивних (норми права) і суб'єктивних (теорії та концепції розвитку держави) чинників, вона забезпечує функціонування громадянського суспільства і є способом узаконення певного політичного курсу в країні. Через правову політику яка є своєрідною схемою управління правовим життям в країні, відбувається формування нової правової традиції, яка поєднує історично детерміновані підходи до розуміння права, зокрема його ціннісної складової, а також нові моделі поведінки в суспільстві, що регулюються правовою культурою і ступенем інтеграції національної правової систему в міжнародну.

Важливо, що глобалізація не руйнує, а посилює правову традицію. Це пов'язано з тим, що вона ґрунтується на природньому праві – відстоювання ідей свободи й рівності всіх людей, формування єдиної демократичної або ліберальної ідеології [213, с. 20]. Одночасно, багато дослідників скептично ставляться до процесів глобалізації і вважають, що вони становлять певну загрозу для правових систем. Такими негативними чинниками визначаються:

загроза національному суверенітету; встановлення правової неоднорідності; посилення соціальної нерівності; культурна уніфікація (втрата ідентичності) та ін. [5, с. 176-177; 33, с. 36]. Важливо, що більшість праць дослідників, які вказують на негативний вплив глобалізаційних процесів ґрунтуються на дослідження російських вчених, які є найбільшими антиглобалістами, адже намагаються протиставити власну неототалітарну модель демократичній, ліберальній. Ми не поділяємо такі скептичні висновки, адже імплементація міжнародних правових норм не передбачає втрати національного суверенітету, це тільки уніфікація, яка оптимізує правовідносини між державами. Стосовно невідповідності окремих норм міжнародного права національним інтересам, то для цього власне і є правова традиція, яка надає праву національного змісту, а вище ми конкретизували форми імплементації, які дозволяють врахувати національну специфіку.

Якщо говорити про правову неоднорідність, що є наслідком поєднання міжнародних норм з власними правовими традиціями, то її усунення можливе тільки шляхом гармонізації процесу імплементації. Поява правових конфліктів чи казусів можлива і в межах національного права, тому у випадку їх виникнення важливо, щоб законодавства влада ефективно реагувала на подібні виклики.

Стосовно соціальної рівності, то це антиутопічна парадигма. Боротьба за соціальні права є рушієм правовідносин. Встановлення повної соціальної рівності було ключовим гаслом більшовизму та інших тоталітарних ідеологій і призвело в кінцевому випадку до гострих соціальних і революційних потрясінь. Роль правової традиції полягає в тому, щоб постійно акцентувати увагу законодавців на потребі правового захисту соціальних прав і свобод громадян. Право корпорацій, яке розвивається впродовж останніх десятиліть, однозначно може мати й негативний вплив на соціально-економічну сферу, але це черговий виклик, який необхідно вирішити, в тому числі завдяки правовій традиції та законотворчій діяльності.

У плані культурної уніфікації, то дійсно окремі національні правові традиції можуть зникнути під впливом міжнародних стандартів. В цьому випадку уніфікація може призводити до втрати культурної ідентичності, але не завжди буде прямою причиною цього. Українська правова традиція свідчить, що норми звичаєвого права, а також ключові аксіологічні парадигми права, зберігаються впродовж декількох століть і наділі залишаються визначальними. На нашу думку, культурна уніфікація є маркером перевірки національної правової традиції на стійкість.

На нашу думку, глобалізація має більше позитивний вплив на правову традицію зокрема і правову систему загалом. По-перше, вона сприяє гармонізації правових норм між країнами, що в кінцевому випадку полегшує міжнародну співпрацю, торгівлю, культурні взаємозв'язки. В сфері права, подібна гармонізація важлива в межах регулювання права інтелектуальної власності, екологічних та трудових відносин. По-друге, глобалізація є умовою поширення кращих практик у сфері права. Більше того, вважаємо, що варто сприймати й окремі позитивні правові традиції країн з високим рівнем соціального добробуту. Впродовж останніх двох років українці, які вимушено покинули країну через війну, мали можливість безпосередньо порівняти правові системи різних країн, і як показала практика, рівень бюрократизації в провідних демократичних системах, вищий за український. По-третє, глобалізація є ключовим фактором поширенню міжнародних стандартів прав людини. Також глобалізація є умовою підвищенню ефективності правової системи та покращенню якості правосуддя. Через міжнародні організації, такі як ООН та Європейський суд з прав людини, країни отримують додаткові стимули для захисту прав своїх громадян та вдосконалення власних правових норм.

Отже, глобалізація має складний та багатогранний вплив на національні правові системи і правову традицію зокрема. Зважаючи на однозначні переваги та можливі загрози, країни повинні шукати баланс між інтеграцією у світову спільноту та збереженням власних правових традицій та суверенітету. В цьому випадку, саме правова традиція є фактором збереження ідентичності, дозволяє

врахувати національні особливості в процесі імплементації норм міжнародного права.

Як наслідок, доцільно говорити про ключові принципи трансформації правової традиції в умовах сьогодення. Ними, на нашу думку є демократизація; конституціоналізація; диференціація; гуманізація; оптимізація; професіоналізація. Демократизація є ознакою приналежності до західної системи правових цінностей, які реалізуються в однаковий спосіб в романо-германській та англо-саксонській правовій сім'ї. Конституціоналізація покликана забезпечити пріоретизацію дотримання прав і свобод людини, розподілу системи влади, функціонування принципу стримування і противаги. Диференціація правової традиції диктується суспільними та економічними умовами. У випадку гуманізації відбувається не її встановлення, а повернення, через відмову від встановленого в радянського періоду карального змісту права. Оптимізація правової традиції здійснюється крізь призму реформування системи судочинства, в тому числі розвитку інституту медіації. Власне, професіоналізацію ми трактуємо винятково крізь призму вдосконалення правничої науки, розробки нових стандартів підготовки правників, вибору оптимальної моделі трансформації правничої професії і власне завершення цього процесу.

Вважаємо за необхідне конкретизувати вектори трансформації елементів правової традиції, які охарактеризовані нами в попередніх підрозділах:

- трансформація релігійних норм можлива в напрямку включення їх до нової парадигми правової політики держави. Конституційне закріплення незалежності церкви та держави, а також поліконфесійна і поліетнічна структура України вимагають розвиток антидискримінаційних норм. Одночасно, тільки діалог з представниками релігійних громад є джерелом до вирішення дилем пов'язаних з проблемою донорства, евтаназії, абортів;
- морально-етичні норми, в тому числі ті, що продиктовані християнством, повинні не тільки зберігатися, а й розвиватися. Поняття «добросовісності», «моралі», «честі», «гідності», «справедливості» та

«гуманності» вживаються в національному законодавстві не тільки, як ідеологічні детермінанти, а живі імперативи, що регулюють суспільні відносини на підставі сформованої історично правової традиції;

- подолання правового нігілізму та аполітичності, як його складової. Будучи найбільшим і основним рудиментом радянської епохи правовий нігілізм може бути нівельований шляхом підвищення рівня правової освіченості населення, популяризації процесу залучення до політичного життя. Аналогічно, уникнення аполітичності можливе в умовах реформування виборчого законодавства, подолання корупції, тощо.

Таким чином, перспективи трансформації правової традиції в умовах сьогодення визначаються сукупністю об'єктивних та суб'єктивних факторів впливу на правову систему і правосвідомість. Правова традиція дозволяє виокремити різноманітність конкретної правової системи, визначити систему цінностей, які впливають на формування національного права. У умовах глобалізації, саме правова традиція може показати як взаємодіють, конвергують або зберігають свою унікальність різні правові сім'ї та системи. Правова традиція демонструє еволюцію правових ідей що сприяють або перешкоджають забезпеченню прав людини, розвитку демократії та справедливості в різних суспільствах. Це безпосередньо свідчить про рівень правової культури суспільства, є умовою розвитку громадянського суспільства, соціальної правової держави. Знання правової традиції є умовою для реформування та модернізації національної правової системи, її адаптації до сучасних викликів і потреб суспільства. Правова традиція демонструє потенціал імплементації правових практик інших правових сімей. Це проявляється насамперед у врахуванні в судовій практиці певних правових традицій та культурних особливостей. В кінцевому випадку відбувається впровадження практики судового прецеденту в українській правовій системі.

Висновки до Розділу 3.

Характеризуючи фактори, що обумовлюють розвиток, збереження і поширення правової традиції, встановлено наступні висновки:

- з огляду на те, що правова традиція репрезентує систему цінностей і правил поведінки в суспільстві, ключовими факторами, що визначають її зміст є культурно-історичні, політичні, морально-етичні, релігійні та ідеологічні чинники. Кожен з них відповідає за формування певної групи традицій. Історичні умови формування правової традиції співпадають з основними періодами розвитку національної державності та державно-правової думки, а тому відображають класичні ідеї суверенітету, соборності, тощо. Культура і політика в свою чергу відображаються в правовій традиції через поведінкові стереотипи ставлення до норм права, органів влади, тощо. Прикладами сформованих під впливом культурно-історичних і політичних чинників традицій варто вважати індивідуалізм, демократизм, сприйняття права як морального імперативу, ідею народовладдя. Всі елементи правової традиції, які впродовж історичного проміжку часу набувають загального поширення, стають елементом правової ментальності, правової культури народу, а відтак формує національну ідею;

- у контексті визначення впливу на правову традиції морально-етичних і релігійних норм нами розглядається послідовна тріада понять – релігія – мораль – право, які розвиваються взаємообумовлено. Вплив релігійних цінностей на правову традицію, проявляється в тому, що ідеї релігії були ключовими в умовах становлення римського права і германської правової традиції, а також відобразилися в цінності «покори». Християнська правова традиція є для української правової системи права традиційною, чому свідчать сучасні відсилки до ідей релігійності в основному законі держави. При цьому, в Україні світські ідеали завжди домінували. Релігійні цінності є основою морального кодексу громадян, який відображений у законодавстві як національних правових систем так і правових сімей. Морально-етичних цінності відобразилися в традиційних категоріях «любви і милосердя», «справедливості

і праведності», «покори» і власне «моралі та етики», вони є основою захисту людської гідності.

- ключовим фактором впливу на зміст правової традиції є правова ідеологія. Між цими категоріями існує специфічний зв'язок оскільки вони обидві опираються на систему цінностей, яка в них часто співпадає. Вплив правової ідеології проявляється в процесі розробки, прийняття, тлумачення та застосування законів. Правова ідеологія через правову традицію визначає зміст правової освіти. Одночасно ідеологія є інструментом апробації правових традицій, визначає характер реформ спрямованих на модернізацію та адаптацію законодавства до нових соціальних реалій. Тільки в тому випадку, коли традиція стає частиною правової ідеології, вона сама набуває правових ознак. Одночасно, під впливом правової ідеології елементи правової традиції систематизуються і відтак формують правову систему;

- правова традиція є динамічною категорією і змінюється насамперед під впливом закономірного процесу еволюції системи права і законодавства, імплементації норм міжнародного права (в тому числі євроінтеграційні процеси), а також глобалізації. Нами запропоновано чотири етапи після 1991 р. впродовж яких відбувався процес трансформації національної правової системи в закономірний і природний спосіб, що обумовлювалося уконституювання суспільних відносин і розвитку нової парадигми правової політики держави. З огляду на те, що імплементація норм міжнародного права відбувається шляхом трансформації, відсилання, рецепція, нами констатовано, що в кожному з випадків правова традиція зазнає змін, але одночасно вона виступає стабілізуючим фактором для правової системи, що змінюється. Суттєвою перевагою варто вважати те, що процес євроінтеграції не передбачає докорінної зміни цінностей, норм і принципів, які традиційні для української правосвідомості, є складовою національної правової культури, а отже і правової традиції. Натомість в умовах глобалізації, правова традиція може показати як взаємодіють, конвергують або зберігають свою унікальність різні правові сім'ї та системи. Перевагою є й те, що глобалізація не руйнує, а посилює правову

традицію, адже ґрунтується на природньому праві – відстоювання ідей свободи й рівності всіх людей.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження основних факторів, що впливають на формування й зміст правової традиції, як складової правової системи, способи її реалізації, збереження і поширення, дало можливість зробити наступні висновки, узагальнення та рекомендації.

1. У правовій науці поняття права традиція є відносно новим і не має однозначного трактування. Аналіз теоретичної бази дає підстави виокремити чотири напрямки в межах яких українські та іноземні вчені пропонують розуміти правову традицію та співвідносять її з іншими категоріями права. Домінуючою серед іноземних вчених є ідея повного ототожнення правової традиції з правовою системою країни. Основоположником цього підходу є канадський компаративіст П.Гленн. Натомість українські вчені (Ю.Оборотов, Д.Вовк, В.Кобко-Одарій, С.Павлов) включають правову традицію в число структурних елементів правової системи асоціюючи її з правовою культурою або вважаючи складовим елементом останньої. Популярною серед українських науковців є ідея ототожнення правової традиції з національно-правовою традицією державотворення та історичним прогресом (І.Терлюк, О.Цапко). Ми поділяємо думку Ю.Лободи, який вважає правову традицію окремою категорією права і структурним елементом правової системи країни.

2. Ми пропонуємо трактувати правову традицію як сукупність історично сформованих правових детермінант, що визначають унікальність правової системи, формують способи вираження правової культури, встановлюють межі правосвідомості. Характерною рисою правової традиції є винятково колективний характер. Будучи усталеною нормою розуміння права і критерієм його змістового наповнення, правова традиція є сукупністю результатів правового розвитку попередніх історичних епох й виступає елементом правової системи. В межах правової системи, правова традиція перетворює усталені правові норми і правила поведінки на цінності (природне право, правова держава, конституція (конституціоналізм), закон, поділ влади, суд (судова

система), права людини та ін.). Проникнення правових традицій в правову систему відбувається через правопізнання, правову культуру, юридичну техніку, й реалізується завдяки зберігаючій, регулятивній, охоронній, соціалізуючій функціям. Наявність правової традиції є умовою збереження, самовідтворення та самоідентифікації правової системи.

3. Виходячи з розуміння правової традиції, як окремої категорії й структурного елементу правової системи, слід констатувати історичність, динамічність цих понять. Як сукупність сформованих впродовж тривалого часу принципів побудови соціальної і правової системи, правова традиція впливає на останню. Цей вплив проявляється в забезпеченні сталості в прогресі норм права, збереження традиційних для суспільства норм і правил правової поведінки. Приклад України підтверджує, що завдяки правовій традиції, навіть в умовах відсутності національної держави, зберігалися конкретні традиції, які відображалися в нормах права. Це зокрема ідеї народовладдя, демократизм, домінування християнських етичних і моральних норм, тощо. Відображаючи динаміку історичного буття правової системи, правова традиція є умовою, що підтверджує національний характер останньої. Не зважаючи на колективний характер правової традиції, умовою її збереження і розвитку є внутрішні переконання конкретної людини, які ґрунтуються насамперед на морально-етичних стереотипах і цінностях.

Основними ознаками, що свідчать про унікальність правової традиції є те, що вона формується на основі опосередкованого досвіду, системи цінностей і норм моралі, які впроваджуються на практиці через сприйняття, а не нормативну передачу. Зовнішнім вираженням правової традиції ми вважаємо норми права.

4. Популярне в науковому середовищі ототожнення правової традиції з правовою культурою чи її елементами правовою ментальністю і правосвідомістю не мають, на нашу думку, достатніх аргументів, адже відмінностей між цими категоріями більше, як спільного. На відміну від правової культури, правова традиція має тільки колективне вираження і не поділяється за професійною ознакою. Правова традиція реалізується як форма правосприйняття

й визначає зміст правової політики держави, тоді як правова культура виступає одним із способів її здійснення. Відмінність полягає і в самому впливі на правову систему, адже правова традиція накладає певні обмеження на поведінку людей, а правова культура навпаки – мобілізує правові ідеї, що формуються в суспільстві і визначає ступінь їх загальної популярності, перспективи практичної реалізації. Правова традиція є більш ширшим поняттям, адже ми можемо говорити про українську правову культуру але про європейську правову традицію. Одночасно, спільними моментами правової традиції і правової культури є те, що вони апелюють до цінностей, що часто співпадають, а також визначають характер права.

Вплив правової традиції на правосвідомість проявляється в тому, що саме правова традиція формує загальні імперативи розуміння змісту права, які є певними шаблонами правосвідомості. Під впливом колективного переконання і спільного правового досвіду суспільства, формується правосвідомість і поведінка окремого індивіда, тобто традиційно сформовані правові патерни визначають індивідуальне сприйняття права.

Відмінність правового менталітету і правової традиції полягає в тому, що перший є набором архетипів та уявлень, знань, навичок та установок, які визначають рівень правосприйняття, а друга – утверджує конкретні правові парадигми. Цінності правової традиції є засадничими цінностями правового менталітету, але саме останній, оскільки діє на підсвідоме людини та соціуму сприяє збереженню конкретного типу правової традиції.

5. Ступінь спорідненості і взаємовпливу правової традиції, правового звичаю та правової спадщини розглядається крізь призму історико-юридичного, соціологічного, догматичного, антропологічного підходів, що дозволило виокремити низку відмінностей, які полягають в тому, що правовий звичай, на відміну від правової традиції є не стільки правовим, як соціальним феноменом, адже безпосередньо впливає на соціальні відносини, норми права, цінності і конфлікти у суспільстві. Якщо правові звичаї є частиною національної правової системи, адже відображені в законодавстві, правовій доктрині й судовій

практиці, то правова традиція виступає інструментом, що забезпечує розвиток цієї системи. Одночасно, правовий звичай є інструментом реалізації правової традиції, оскільки регламентує конкретну правову дію чи реакцію на неї. При цьому, правова традиція, на відміну від звичаю не суперечить світоглядним чи релігійним особливостям функціонування суспільства. Точність звичаю в нормативному плані, дозволяє стверджувати, що він є змістом правової ідеї, а правова традиція – це сама ідея і набір світоглядних імперативів необхідних для її реалізації. Ключова відмінність між правовим звичаєм і правовою традицією полягає в тому, що перший визначає норми суспільних відносин, а друга – обумовлює потребу збереження держави, як місця реалізації цих відносин.

Правова спадщина, як складова правової культури, є по відношенню до правової традиції суб'єктивною, адже розвивається та інтерпретується по різному, натомість традиція забезпечує наявність дієвих інструментів реалізації правовідносин, є умовою збереження національної правової системи.

6. Векторами розвитку, збереження і поширення правової традиції є культурно-історичні, політичні, морально-етичні, релігійні та ідеологічні чинники, які формують різні типи цінностей, здійснюють різний вплив на правосвідомість. Сукупність історичного, культурного і політично чинників дозволяє сформулювати об'єктивну послідовність становлення правової традиції – еволюцію в часі побутових і соціальних норм, які стають елементом впливу на суспільство, набувають загального характеру, а відтак стають частиною правової системи. Погоджуючись з ідеєю ототожнення історичних умов розвитку національної державно-правової традиції і правової системи, ми вважаємо за необхідне скорегувати усталену парадигму українського державотворення шляхом урахування «додержавного або звичаєвого періоду» (до моменту створення Давньоруської держави) та «національного», що розвивався в першій половині ХХ ст. паралельно з радянським. Основними прикладами сформованих під впливом культурно-історичних та політичних чинників правової традиції, ми вважаємо концепцію сприйняття права, як морального імперативу, правовий

статус і роль жінки в суспільстві, ідею народовладдя, демократизм, ідею політичного суверенітету і соборності.

7. Вплив правової традиції на правову систему і її структурні елементи можливий завдяки наявності ідеологічних і ціннісних елементів. Традиційною можна вважати закономірність, що сила віри визначає моделі поведінки людей, формує їх ставлення до норм права і держави, як інституції. Одночасно, морально-етичні норми є формою консолідації суспільства і способом захисту прав людини. За умови, що право формує тип поведінки, релігія – визначає міру сприйняття встановлених правом правил, а мораль надає їм суспільного визнання, правова традиція, поєднує їх в єдину систему цінностей. Класичними зразками впливу релігії на правову традицію є норми сімейного права, соціальна політика держави. Морально-етичні цінності відобразилися в традиційних категоріях «добросовісність», «мораль», «моральність», «честь», «гідність», «справедливість», «совість», «гуманність», «толерантність», які представлені в національному законодавстві і разом з релігійними ідеологемами є складовою Конституції.

8. Правова традиція України формувалася під впливом ліберального, консервативного та соціалістичного типу правої ідеології, які сформували світоглядні переконання, окремі з яких, збережені по сьогодні. Правова ідеологія формує набір правових цінностей в системі правової традиції, які в свою чергу є основою для подальшого правового регулювання та вектором розвитку правової політики держави. Вплив правової ідеології на правову традицію проявляється в процесі розробки і прийняття законів, їх тлумачення та застосування. Під впливом правової ідеології формується зміст правової освіти, суспільству прищеплюються певні правові цінності та моделі поведінки. Ідеологія є умовою публічного обговорення та апробації окремих правових традицій, умовою реалізації реформ спрямованих на модернізацію та адаптацію законодавства до нових соціальних реалій. Також правова ідеологія відповідає за реалізацію ідей та принципів, що закріплені в міжнародному праві й тим самим сприяє трансформації правової традиції. Одночасно, мають місце і негативні приклади

впливу правової ідеології на національну правову традицію, які проявляються в існуванні таких явищ, як ідея «десакралізації влади», ідеалізацію минулого й елітаризм, ідеологізації усіх сфер суспільного й індивідуального життя, підміна українських національних цінностей. Домінування ліберального типу правової ідеології, який є традиційним, свідчить не тільки про приналежність України до західної правової системи, а й про дотримання принципу традиціоналізму, який врівноважує і традиції і інновації.

9. Трансформація правової традиції відбувається внаслідок закономірного і природнього процесу еволюції національного законодавства після 1991 р., імплементації норм міжнародного права в національну правову систему, а також процесів глобалізації. Всі ці процеси по різному впливають на правову традицію. Для прикладу, наслідком імплементації норм міжнародного права є впровадження елементу правового прецеденту, як результату рішення Європейського суду з прав людини. Позитивно, що традиційні правові цінності українців і європейців співпадають, тому євроінтеграційні процеси не передбачають докорінної зміни української правосвідомості. Одночасно, подібна інтеграція призведе до реформування норм приватного права, в тому числі й до відмови окремих традиційних парадигм. Через Революцію гідності українці довели свою приналежність до Європейської правової традиції. Аналогічно, глобалізація є умовою трансформації права, а правова традиція в цьому процесі відіграє стабілізуючу роль, дозволяє зберегти моральну складову національного права. Більше того, глобалізація сприяє гармонізації правових норм між країнами, є умовою поширення кращих практик у сфері права. В умовах сьогодення найбільшого впливу зазнають елементи правової традиції сформовані під впливом морально-етичних і релігійних норм, а також окремі рудименти радянського часу – правовий нігілізм, аполітичність, що є важливою ознакою розвитку правової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко Л.В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. *Проблеми законності: республіканський міжвідомчий науковий збірник*. 2006. Вип. 82. С. 4-9.
2. Акт проголошення незалежності України (24.08.1991). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
3. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін. ; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
4. Андрухів О.І. Правові аспекти боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в західних областях УРСР у 1940–1950-х роках. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2018. 516 с.
5. Антипенко І. Загрози і виклики сучасних глобалізаційних процесів для національних держав: до проблеми державного управління політичними ризиками. *Актуальні проблеми державного управління*. 2020. Вип. 1(57). С. 174-180.
6. Бедрій М.М. Право і звичай: проблема співвідношення та взаємодії. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Випуск 72: частина 1. С. 11-17. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.2>
7. Бедрій М.М. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.
8. Берман Г. Західна традиція права: епоха формування. Пер. з англ. 2-е вид. НОРМА – ИНФРА. 1998. 624 с.
9. Биля-Сабадаш І. О., Суходубова І. В. Принцип обґрунтованості нормотворчої діяльності: загальнотеоретична характеристика та нормативно-правове закріплення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 24-30. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/3.pdf

10. Бирюков М. Р. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2011. 205 с.
11. Бичко І. В. Українська ментальність і проблеми гуманізації національної вищої освіти. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С. 57-63.
12. Білоусов В.М. Шлюбний договір в Україні: практичне втілення. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. №4. С. 105-108.
13. Босак К.С. Поняття і види традицій і звичаїв у системі заходів запобігання злочинності. *Право і Безпека*. 2014. № 1. С. 80-85.
14. Бочаров Д. О. Потойбіччя процесуального: гра, ритуал, міф: Матеріали для самостійної роботи. Дніпропетровськ: АМСУ, 2007. 50 с.
15. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : підруч. / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній. К.: Либідь, 2002. 608 с.
16. Варава І.П., Ципан А.С. Роль правосвідомості як фактору розвитку правової культури. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 6-9.
17. Варга Ч. Правові традиції? У пошуках правових сімей і культур: Відкрита лекція / Переклад О.В. Ткаченка; за наук. ред. О. В. Кресіна. Київ-Львів: ЗУКЦ, 2012. Серія науково-методичних видань «Академія порівняльного правознавства». Випуск 24. 24 с.
18. Верховна Рада України прийняла Закон про доброчесне лобіювання. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/246963.html>.
19. Винайдення традиції / за заг. ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчука. 2-ге вид., випр. К., 2010. 448 с.
20. Візниця Ю.В. Національна ментальність та риси її українського виміру. *Український соціум*. 2010. №2(33). С. 13-19. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/04/13-19__no-2__vol-33__2010__UKR.pdf.
21. Віконський В. Особливості ідеологічної функції в правовій системі України. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2020. № 24. С. 102-110. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/245>.

22. Вовк Д. Правова традиція: підходи до розуміння. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 3-15.
23. Вовк Д. Правова традиція: розуміння у категорії співвідношення з правовою системою і правовою культурою. *Вісник Юридичної академії імені Я. Мудрого*. 2012. № 2. С. 42-52.
24. Вовк Д. Про зміст категорії «правова традиція» та її значення у порівняльно-правових дослідженнях. *Порівняльне правознавство*. 2013. №1-2. С. 300-309.
25. Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права / наук. ред. О. В. Петришин. Х. : Юрайт, 2 013. 64 с.
26. Вовк Д.О. Правова традиція, правова культура, правова система: підходи до розуміння співвідношення. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія* : зб. наук. пр. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х. : Право, 2012. № 3(13). С. 145-148.
27. Волошенюк О. В. Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості. *Форум права*. 2015. № 1. С. 42–47.
28. Волошин Ю. О. Принцип. *Юридична енциклопедія: В 6 т.* / [за ред. Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін.]. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 19982004. Т. 5. 2003. С. 110-111.
29. Вступ до теорії правових систем : монографія / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М.Оніщенко. К. : Видавництво «Юридична думка», 2006. 432 с.
30. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / пер. з англ. Н. П. Поліщук. К., 2004. 100 с.
31. Глава УГКЦ у неділю Митаря і фарисея. URL: <https://ugcc.ua/data/stavlennya-do-sebe-do-blyzhnogo-i-do-boga-try-nayvazhlyvishi-stosunky-yaki-nam-slid-pereglyanuty-glava-ugkts-u-nedilyu-mytyarya-i-faryseya-193/>
32. Гомонай, В. В. Трансформація як форма узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права. *Науковий вісник Ужгородського університету*

: *Серія: Право* / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Говерла, 2011. Вип. 16. С. 20–22. URL: <http://surl.li/cxahkd>.

33. Гордійчук О. Перспективи та небезпеки глобалізації: соціально-філософський контекст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2021. Випуск 39.С. 30-37. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/39_2021/4.pdf.

34. Гоян І.М., Сторожук С.В, Соборність: концептуалізація поняттєвого дискурсу. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія»*. 2020. № 11(2). Том 1. С. 64-74.

35. Дашкевич Я. Єдність української нації не виключає її багатогранності. *Хроніки*, 2000. Вип. 31-32. С. 545-551.

36. Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст.429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.

37. Деля Ю.В. Методологія та методи дослідження проблем правотворчості суб'єктів місцевого самоврядування в Україні. *Форум права*. 2012. №3. С. 163-168.

38. Дмитрієв А.І., Шепель А.О. Порівняльне правознавство: Навчальний посібник / Відп. редактор В.Н.Денисов. К.: Юстиніан, 2003. 184 с.

39. Дмитрієнко Ю. М. Становлення і розвиток української правової свідомості: ментальні та ідеологічні права її суб'єктів в аспекті української правової ментальності. *Форум права*. 2011. № 2. С. 244–252.

40. Добробог Л.М. Система права: теоретико-правовий дискурс. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 30-32.

41. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text

42. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська

Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

43. Дудаш Т.І. Проблема праворозуміння: мовнономінаційний аспект (за матеріалами дослідження індоєвропейської мовної сім'ї). *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Т. IV-V. С. 125-134. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13443>.

44. Дядюра Г. М., Пчелінцева О. Е., Петренко А. М. Організація, методологія та ведення наукових досліджень. Черкаси : ЧДТУ, 2008. 96 с.

45. Дячишин Я. Основні риси сучасної правової системи України: теоретичні аспекти. *Інформація і право*. 2013. № 1. С. 163-169.

46. Єленський В. Релігія, демократизація та суспільний розвиток в Україні. *Релігія і суспільство в Україні: фактори змін*. К.Б.И. 1998. С. 31–47.

47. Єрмакова Г.С. Вплив релігійного фактору на процес формування правосвідомості євроінтеграційних спрямувань. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 4. С. 3–7.

48. Єрмакова Г.С. Поняття та зміст релігійного фактору у правовій доктрині. *Наше право*. 2014. № 9. С. 5–10.

49. Жінка в суспільному житті України за козацької доби. URL: https://zounb.zp.ua/sites/default/files/news/2015/04/ZHinka_v_suspil%60nomu_zhitti_Ukrai%60ni_za_kozatc%60koi%60_dobi.pdf.

50. Завадська Ю. Небезпека «згортання демократії»: Понад 60 організацій громадянського суспільства виступили проти законопроекту про лобіювання. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/organizaciji-gromadyanskogo-suspilstva-vistupili-proti-zakonoprojektu-pro-lobiyuvannya-novini-ukrajini-50388745.html>.

51. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22-28. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/63854>.

52. Заморська Л. І. Загальнонаукова концепція категорії «система права». *Держава і право*. Вип. 47. С. 46–50.
53. Зацерковний В. І., Тішаєв І. В., Демидов В. К. *Методологія наукових досліджень* : навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.
54. Здіорук С. І. *Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття* : монографія. К. : Знання України, 2005. 552 с.
55. Іванова Т.О. Вплив правового менталітету та правових традицій на формування особливостей правового виховання у країнах Заходу та Сходу. *Всеукраїнська науково-технічна конференція магістрантів і студентів ТДАТУ*. Факультет економіки та бізнесу: Всеукраїнська науково-технічна конференція, збірник тез доповідей (Мелітополь, 18-22 листопада 2019 року). С. 9-10. URL: <http://elar.tsatu.edu.ua/handle/123456789/11652>.
56. Ілин Л.М. Галицький крайовий сейм у системі українського парламентаризму. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. №2. С. 105-109.
57. Ілин Л.М. Еволюція правосприйняття українців починаючи з середини ХІХ ст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2016. Вип. 1 (13). С. 59-64.
58. Ільченко І. М. Імплементация Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентного права Європейського суду з прав людини: міжнародно правовий аналіз практики держав. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 311-318.
59. Калакура Я. С. Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 116-125.
60. Кафтя А.А. Поняття «правова система»: генезис наукових поглядів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 6-1. Том 1., 2014. С. 36-39.
61. Кельман М. С., Мурашин О.Г. *Загальна теорія держави і права: підручник*. К.: Кондор, 2008. 477 с.

62. Кириленко О. П., Письменний В. В. Основи наукових досліджень у схемах і таблицях : навч. посіб. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 228 с.
63. Кисляк Л. Н. Відображення норм моралі в Конституції України. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2011/06.pdf.
64. Кобко-Одарій В. Правова спадщина та правова традиція – щодо питання співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 46-50.
65. Кобко-Одарій В.С. Поняття «правова спадщина»: досвід теоретичного обґрунтування. *Право і суспільство*. 2018. №6. Частина 2. С. 3-11.
66. Кобко-Одарій В.С. Правовий менталітет українського народу: особливості формування та розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2019. 230 с.
67. Кобко-Одарій В.С. Правовий менталітет і правова традиція: співвідношення і взаємодія. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 6. Том 1. С. 12-15.
68. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
69. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів. *НаУКМА. Юридичні науки*. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2004. Т. 26 С. 3-8.
70. Козюбра М. Загальнотеоретична юриспруденція: радянська традиція та європейська перспектива. *Українське право*. 2005. Число 1. С. 7-21.
71. Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство: стан та перспективи. *Право України*. 2010. №1. С. 32 – 43.
72. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42-46.
73. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
74. Коров'як О.Я. Правовий звичай як джерело права. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69) № 6. С. 14-17.

75. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
76. Костомаров Н. И. Две русские народности. К. – Х. : Майдан, 1991. 72 с.
77. Костюк Л. Індивідуалізм української ментальності: проблема ідентичності і культурна традиція. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. 2017. Випуск 18. С. 85-88. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/5945/1/23.pdf>.
78. Костюк Л.Б. Індивідуалізм української ментальності як суспільний феномен. *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / Редкол. Т.Біленко (головний редактор), В.Скотний, В.Здоровенко та інші. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2011. Випуск двадцять сьомий. Філософія. С. 35-45.
79. Костюк Л.Б. Етнічна ментальність українців як основа соціокультурної інтеграції. *Нова парадигма: Журнал наукових праць* / Гол. ред. В.П. Бех. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. Випуск 66. С. 83-89.
80. Косьмій М. М. Християнська етика як світоглядне джерело сучасного українського права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2013. 20 с.
81. Косьмій М. Морально-етичні чинники в сучасній Конституції України. *Право*. 2012. № 6. С. 63–68.
82. Кресін О., Ткаченко О. Національна держава і право в умовах глобалізації [огляд виступів на методологічному семінарі «Національна держава і право в умовах глобалізації» (Київ, 17 лютого 2007 р.)]. *Право України*. 2007. №6. С. 146-149.
83. Кривицький Ю. Вплив правової культури на ефективність реалізації правової реформи. *Часопис Київського університету права*. 2023. №2. С. 22-27. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2023.03>.

84. Кривицький Ю. Ідеологія правової реформи: теоретичний вимір. *Публічне право*. 2022. № 3 (47). С. 70-79. URL: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-47-10>.
85. Криховецький І.З., Короед С.О. Роль правової культури у формуванні правових норм та реалізації правової політики України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №7. С. 598-600. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2023/138.pdf.
86. Кучук А.М., Пекарчук А.В. Система права: необхідність зміни парадигми. *Право і суспільство*. 2020. №2. С. 84-89. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/2_2020/part_1/16.pdf
87. Кучін Я. Г. Трудові традиції та ментальні особливості українського народу у філософському контексті : навч. посіб. Житомир : Історія, 2009. 134 с.
88. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст.: Монографія. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 142 с.
89. Кушнар'ов І.В. Політична корупція як система протиправних дій: варіативність проявів. *Політичне життя*. 2018. №2. С. 50-54. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.2.8>
90. Лісова К.С. Звичаєве право : курс лекцій. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 94 с.
91. Лобода Ю. П. Категорія «правова традиція українського народу» у дискурсивному пізнанні сучасної правової системи. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії* / голов. ред. С. В. Ківалов ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. Т. 8. С. 90-100. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom8/12.pdf>
92. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу як соціальна цінність: до питання про засади комплексного дослідження. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 54-59.

93. Лобода Ю.П. Постановка проблеми та напрями дослідження правової традиції: логіко-методологічний аналіз. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 108-112.
94. Лобода Ю.П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів: Світ, 2009. 280 с.
95. Лобода Ю.П. Стадії становлення правової традиції українського народу: категоріально-методологічний аспект. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 31-37.
96. Лук'янов Д. Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2 (81). С. 27-35.
97. Луць Л. А. Формування правового механізму взаємодії України з Радою Європи та Євросоюзом. *Віче*. 2006. Вип. 7/8. С. 54–55.
98. Луцький А. І. Правова ідеологія в українській державі і громадянському суспільстві. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2013. 276 с.
99. Луцький А. І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. 312 с.
100. Луцький А.І. Парадигма розвитку правової ідеології в українському суспільстві й державі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 152-163.
101. Луцький А.І. Правова ідеологія в системі правової свідомості. Науковий вісник *Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: *Юриспруденція*. 2014. №8. С. 25-27. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc8/8.pdf>
102. Луцький А.І. Правова ідеологія в українському державотворенні: теорія і практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 2015. 426 с.
103. Луцький І. Вплив християнства на правову свідомість українців у досвіді першої Української держави (Київська Русь). *Право України*. 2009. № 10. С. 254–260.

104. Луцький І. М. Християнство як світоглядне джерело української держави і права : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 468 с.
105. Майданюк В. Консерватизм як ідеологія: критерії та основні принципи. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія*. Севастополь, 2010. Вип. 112. С. 132-136.
106. Макеєва О. М. Правова культура як чинник розвитку правової системи. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 4. С. 48-53.
107. Максимов С.І. Взаємодія моралі і права. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 4-7.
108. Марущак О.А., Шванська А.О. Особливості визначення, сутності та співвідношення правової системи та правової сім'ї. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 29-34.
109. Мельникович М. Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення. Дис. ... докт. філософії у галузі права. Вінниця. Івано-Франківськ, 2020. 202 с.
110. Мережко О. Співвідношення міжнародного і національного права. *Юридичний журнал*. К., 2009. № 2. С. 82-88.
111. Мерник А.М., Бурлаков Б.М. Українська національна правова система в умовах глобалізаційних процесів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №6. С. 37-41. URL: http://lsej.org.ua/6_2019/8.pdf.
112. Методологія наукових досліджень: навчально-методичний посібник / укладач Олійник Н. Ю. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 105 с.
113. Міма І. В. Релігійні норми як соціальні та правотворчі фактори суспільства. *Альманах права*, 2012. Вип. 3. С. 230-233. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63912/47-Mima.pdf?sequence=1>.

114. Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І. Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 224 с.
115. Муж В.В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 297-303.
116. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : монографія. К. : МП Леся, 2012. 399 с.
117. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Політичний менеджмент.* № 59. 2013. С.86 -94.
118. Недюха М.П. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття. *Публічне право.* 2012. № 3 (7). С. 299–306.
119. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій : навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. К. : «Тандем», 1997. 368 с.
120. Нестеренко О.М. Фактори, що визначають специфіку правового виховання в різних типах правових систем. *Держава та регіони. Серія: Право,* 2018. №1(59). С. 17-22.
121. Новікова Н.Є. Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки.* 2015. Т. 173. С. 30-34. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8834/Novikova_Mentalitet_yak_determinanta.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
122. Носік В. Методологічні та теоретичні основи правової ідеології земельної реформи в Україні. *Філософія права і загальна теорія права.* 2012. № 1. С. 209–214. URL: <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2012.1.183789>
123. Оборотов Ю. М. Традиції і новації у правовому розвитку : монографія. Одеса: Юрид. літ., 2001. 160 с.
124. Оборотов Ю. Традиції і новації у правовому розвитку : загальнотеоретичні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук. 12.00.01. Одеса, 2003. 40 с.

125. Оборотов Ю. Традиції та інновації у правовому розвитку. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С. 15-42. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29715/1/%D0%9E%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2.pdf>.
126. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2016. 20 с.
127. Огірко Р.С. Ідея «ліберальної імперії» і криза ліберальної держави: безпековий контекст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 18 : Право : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 32. С. 16-24. URL: <https://chasopys.law.npu.kiev.ua/archive/32/5.pdf>.
128. Огляд історії українського права по записам за виглядами проф. Др. М.Чубатого на Тайнім Українським університеті у Львові в 1920-1923 рр. П. *Поширене видання. Історія джерел та державного права*. 1922. Ч. 1,2. 321 с.
129. Озель В. Вплив норм канонічного права православної церкви на формування та розвиток українського сімейного права (історико-правовий аспект). *Право України*. 2010. № 1. С. 169–173.
130. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
131. Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Богініч О. Л. Концептуальні засади забезпечення правової культури населення в Україні: наук. доп. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. 69 с.
132. Онопенко В. В. Без правової культури держава не може вважати себе правовою. *Урядовий кур'єр*. 1995. 31 січня. С. 6.
133. Онуфріїв Р. Націократична концепція держави в українській державно-правовій думці. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2023. 228 с.

134. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студ., курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. К.: Центр учб. літ., 2010. 352 с.
135. Особливості застосування норм міжнародного та європейського права. URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/enforcement/info/lec8.html>.
136. Острікова Т. Чи відповідає український закон про добросесне лобювання європейським практикам? URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/225930_chi-vdpovda-ukranskiy-zakon-pro-dobrochesne-lobyuvannya-vropeyskim-praktikam.
137. Охріменко Н.М. Принципи нормотворчості міністерства України: загальна характеристика. *Економіка та держава*. 2012. № 4. С. 130–133.
138. Павлов С. С. Правові традиції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2010. 19 с.
139. Павлов С.С. Правовий менталітет та правова традиція. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 54. С. 35–37.
140. Павлов С.С. Правові традиції України. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2010. 215 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3d47dd39-a94d-48f3-98ac-320ca39c2735/content>.
141. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 338–342.
142. Перетятко Г. До питання про прямий вплив моралі на законотворчість в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 57–63
143. Петришин О. В., Кагановська Т. Є., Передерій О. С. Трансформація в Україні правової культури суспільства під впливом процесів європейської інтеграції. *Вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2022. Т. 29. № 3. С. 89–107.

144. Пильгун Н.В. Поняття правової системи Екраїни та її функціонування у суспільстві. *Юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (52). С. 47-54.

145. Піх Ю. А. Формування та розвиток релігійної правосвідомості в контексті секуляризації та ресекуляризації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». 2017. №3. С. 85–92.

146. Піх Ю.А. Загальна характеристика секуляризації і десекуляризації правових систем релігійного типу. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Дьвів. 2017. 226 с. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1691/dysertaciynarobotanazdobutt yanaukovogostupenyakandydatauyurydychnyhnaukrihyuliyiandriyivny.pdf>.

147. Попадинець Г.О. Правова культура як важливий елемент правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 123–128.

148. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження) / Інститут законодавства Верховної Ради України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України / Олег Володимирович Зайчук (відп.ред.), Наталія Миколаївна Оніщенко (наук.ред.). К. : Фенікс, 2007.

149. Порівняльне правознавство : (теоретико-правове дослідження) : моногр. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Фенікс, 2007. 400 с.

150. Порівняльне правознавство : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2012. 272 с.

151. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М. М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 620 с.

152. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О.О. Безрук, Л. М. Герасіна, І.В. Головка та ін. ; за ред. М.П. Требіна. Харків : Право, 2016. 560 с.

153. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія / Ю. П. Битяк та ін.; за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Харків: Право, 2007. 248 с.

154. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / Академія правових наук України. Харків : Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / М. В. Цвік, О. В. Петришин, М. І. Козюбра [та ін.]; заг. ред. : М. В. Цвік, О. В. Петришин. Харків, 2008. 726 с.

155. Принципи порівняльного правознавства. URL: <http://surl.li/vbfqng>

156. Принципи рівності у праві: теорія і практика: монографія / передмова акад. НАН України Ю. С. Шемшученка; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Вид-во «Юридична думка», 2014. 380 с.

157. Про аборти в Ісламі. URL: <https://islam.ua/uk/?view=article&id=1296:pro-aborti-v-islami&catid=11>.

158. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, N 30, ст.260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

159. Про дію міжнародних договорів на території України: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 10, ст.137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12#Text>.

160. Про затвердження Правил користування крематоріями: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (08.08.2013). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1469-13#Text>.

161. Про міжнародні договори України: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 50, ст. 540. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.

162. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до

Конвенції: Закону України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, N 40, ст.263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

163. Рабінович П. М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). *Пр. Львів. лаб. прав люд. і громадянина Наук.-дослід. ін-ту держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Сер. І. Дослідження та реферати. Вип. 4. Львів, 2002. 192 с.*

164. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Х.: Консул, 2005. 8-ме вид., стереотипне. 160 с.

165. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

166. Рабінович П. Соціально-природна правова система суспільства (спроба загальнотеоретичної характеристики). *Право України. 2012. № 1-2. С. 64-76.*

167. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. Київ, 2001. 176 с.

168. Рагуліна К. А. Вплив міжнародних договорів на національне законодавство України: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2018. № 35. С. 32-36.*

169. Рубан А.О. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу. *Мультиверсум: філософський альманах. К.: Центр духовної культури. 2004. № 40. С. 3–16.*

170. Рудакевич О.М. Ментальність політична. URL: <http://surl.li/ckkodo>.

171. Рязанов М. Ю. Поняття та види правової спадщини України. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. Г. О. Ульянова. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 112-115.

172. Рязанов М. Юридична наука у формуванні та трансляції правової спадщини. *Публічне право*. 2021. № 3 (43). С. 151-157. URL: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2021-43-17>.
173. Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: серія юридична*. 2009. № 3. С. 422–428.
174. Савчин М.В. Порівняльне правознавство. Загальна частина. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
175. Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. К., 2003. 22 с.
176. Серeda О.В., Пацюра І.В. Моральні засади як гарантія існування права у суспільстві. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 129-131.
177. Сидоренко О. М. Вплив релігійних норм на становлення правопорядку в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 291–297.
178. Ситар І.М. Історія порівняльного правознавства: навч. Посібник. Л. : ЛьвДУВС, 2009. 172 с.
179. Ситар І.М., Чорнобай О.Л. Порівняльне правознавство: основні категорії: навч.-метод. посібник. Л., 2009. 175 с.
180. Ситар І.М., Чорнобай О.Л. Романо-германська правова сім'я: гносеологічні та теоретичні аспекти : навч. посіб.. Л. : ЛьвДУВС, 2009. 168 с.
181. Ситник О.М. Правова ідеологія як складник механізму державно-правового регулювання. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 9-14.
182. Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
183. Скакун О. Ф. Етнокультурний зміст права. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 4. С. 17–23.

184. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави. К. : Хрещатик, 1995. 216 с.
185. Скуратівський А. В. Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 16 с.
186. Скуріхін С. М. Морфологія і динаміка правової культури: навч. посіб. Одеса: Фенікс, 2020. 314 с.
187. Скуріхін С.М. Правовий менталітет: структура та види. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2020 С. 61-64. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/12>.
188. Степаненко К. Правова система України: вітчизняна правова традиція та проблеми трансформації. *Проблеми законності*. 2018. № 140. С. 26–34. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2095/1/12.pdf>.
189. Степико М. Т. Буття етносу : витоки, сучасність, перспективи. К. : Тов. «Знання», КОО, 1998. 250 с.
190. Стисло Т.Р. Консерватизм як правова ідеологія та система поглядів: становлення і розвиток. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 249–254.
191. Суходоля М.В. Правова культура та позитивні форми правосвідомості: теоретико-правові аспекти співвідношення. Дис. ... докт. філософії у галузі права. Вінниця. 2021. 201 с.
192. Таміліна Л. Чому Україна та українці підтримують демократію? Аналіз історичних витоків продемократичних настроїв в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3825984-comu-ukraina-ta-ukrainci-pidtrimuut-demokratiu-analiz-istoricnih-vitokiv-prodemokraticnih-nastroiv-v-ukraini.html>.

193. Теорія держави і права (підручник для студентів вищих юридичних закладів освіти) / за ред. О.В.Петришина. Харків: Право. 2014. 584 с.
194. Терещук М. М. Методологія дослідження інституту юридичної відповідальності в публічному праві. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 130-141.
195. Терлюк І.Я. Українська національна державність: формування державно-правової традиції (друга половина XVI – початок XX ст. дис. ... докт. юрид. наук.: 12.00.01. Львів. 2020. 524 с.
196. Терлюк І.Я. Українська національна державно-правова традиція (друга половина XVI – початок XX ст.) : [монографія]. Львів : ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 392 с.
197. Тітов Є.Б. Про цінність традицій у праві (правових традицій). *Міжкафедральний круглий стіл до Дня Соборності України*. Харків: ХНУВС, 2017. С. 102-104. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/26.pdf.
198. Ткаченко В. Д., Погребняк С. П., Лук'янов Д. В.. Порівняльне правознавство: Підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / В.Д. Ткаченко (ред.). Х. : Право, 2003.
199. Ткачук І.Д. Формування українського законодавства на засадах християнського вчення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 90-101.
200. Толкачова Н.Є. Методологічні засади визначення поняття звичаєвого права. *Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наук. праць*. Вип. 427. 2007. С. 11–17.
201. Толкачова Н.Є. Семантична структура давньоруської юридичної звичаєвої термінології. *Історія держави і права. Бюлетень міністерства юстиції України*, 2008. №2(76). С. 5-20.
202. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у розвиткові сучасної Української держави і суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2012. 18 с.

203. Топоть Ю.С. Правові системи сучасності: поняття та проблеми класифікації. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 4. С. 27-34.
204. Традиціоналізм. *Українська мала енциклопедія*: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1966. Т. 8, кн. XV : Літери Ст–Уц. С. 1922.
205. Традиція і традиціоналізм. Альманах 2020. Видавець Руслан Халіков: Київ: 2020. 336 с.
206. Трихліб К. О. Гармонізація законодавства України і законодавства ЄС: наближення загальноправової термінології : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 2014. 20 с.
207. Україна та Європейський суд з прав людини. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayina-ta-yevropejskij-sud-z-prav-lyudini>
208. Фальковський А. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2011. 19 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1788/%d0%a4%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%ba%d0%be%d0%b2%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%90.%20%d0%9e..pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
209. Філіпп'єв М.Г., Філіпп'єва О.А. Традиції як механізм збереження і трансляції соціально-культурного та екологічного досвіду. *Young Scientist*. 2018. № 12 (64). С. 41-43.
210. Філософія права / за ред. М. Костицького, Б. Чміля. Київ : Юрінком-Інтер, 2000. 334 с.
211. Філософія права: навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. К.: Хрінком Інтер, 2000. 336 с.
212. Хамідова Н.М. Соціокультурні традиції і механізм їх передачі. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. 2007, № 3. К.: Міленіум, 2007. 156 с.

213. Хаустова М. Г. Генезис досліджень глобалізації та її впливу на правову сферу. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. : Серія: Право.* 2013. № 1077, Вип. 15. С. 19–26.
214. Хаустова М. Г. Глобалізація і її вплив на сутність та соціальне призначення держави. *Вісник Національної академії правових наук України : збірник наукових праць.* Харків, 2013. № 4. С. 30–41.
215. Хаустова М. Г. Концепція правової системи : становлення та розвиток. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Юридичні науки».* Вип. 4. Том 1. Херсон, 2014. С. 71–77.
216. Хаустова М. Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні. Х.: Право, 2008. 160 с.
217. Хаустова М. Г. Правова трансформація: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права : зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 21 листоп. 2016 р. : у 2 ч.* Харків, 2016. Ч. 1. С. 75–87.
218. Хаустова М.Г., Юхименко Д.С. Ісламська правова сім'я як одна з провідних правових сімей світу. Головні терміни мусульманського права – «шаріат» та «фікх». *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. №1. С. 76-79. URL: <https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/1.pdf>.
219. Хаустова, М.Г., Лагутіна, К.О. Вплив релігійних традицій на систему права у країнах ісламського світу. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. №1. С. 11-16. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/35727>.
220. Цапко О.М. Правова традиція як засіб реалізації історичної пам'яті в соціально-політичній практиці держав. *Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті : збірник наукових праць / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І. К., 2020.* С. 204-215.
221. Чабур С. В. Методологічний інструментарій дослідження механізму правотворчості. *Наукові записки.* Серія: Право. 2017. Випуск 2. Спецвипуск. С. 21-27.

222. Черняхівська В.В. Історичний досвід становлення української моделі гендерного паритету. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 10. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1012>
223. Чмиленко Ф.О., Жук Л.П. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». – Д.: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.
224. Чорна К. П. Ліберальна ідея в державно-управлінській діяльності: виклики для України. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. № 2(21). С. 20-25.
225. Шай Р. Вплив правової культури на формування та розвиток правового суспільства в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. № 4 (28). С. 142–147.
226. Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія право*. Випуск 33. Том 1. 2015. С. 56-59.
227. Шевчук М.Я. Вплив релігійних цінностей на правову традицію та правову систему України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №5. С. 605-607.
228. Шевчук М.Я. Історико-правові фактори розвитку правової традиції. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки. Післявоєнна відбудова України: матеріали VII Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 25 травня 2023 року)*. Івано-Франківськ. Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2023. С. 354-356.
229. Шевчук М.Я. Місце правової традиції у формуванні правової культури держави. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. №4(82). Т. 2. С. 102-106.
230. Шевчук М.Я. Правова традиція та правова культура в системі національно-патріотичного виховання молоді. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*:

журнал. Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 106-111.

231. Шевчук М.Я. Проблема співвідношення правової традиції та правової культури. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 46): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 13-14 грудня 2022 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. С. 85-87.

232. Шевчук М.Я. Співвідношення понять права традиція та правовий звичай. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2024. №22. Т. 3. С. 13-17.

233. Шевчук М.Я. Спільні та відмінні риси правової традиції та правової системи. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 58-64.

234. Шевчук М.Я. Теоретичні підходи до трактування поняття «правова традиція». The 13th International scientific and practical conference «*Development trends and improvement of old methods*» (December 12–15, 2023) Warsaw, Poland. International Science Group. 2023. С. 190-192.

235. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 2. С. 96-106. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-8.pdf>.

236. Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми формування правової держави. *Право України*. 1995. № 12. С. 31-34.

237. Шукова О., Кушнір М. «Маленький принц» замість тюрми: суддя з Одеси спонукає злочинців читати книги. URL: <https://susplne.media/odesa/544107-malenskij-princ-zamist-turmi-sudda-z-odesi-sponukaе-zlocinciv-citati-knigi/>.

238. Щерба С. П. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. С. П. Щерби. К.: МАУП, 2004. 216 с.
239. Юридична енциклопедія для юнацтва / за ред. : С. В. Ківалова, Ю. М. Оборотова ; ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2006. 296 с.
240. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл.. Т. 5. 2003. С. 736.
241. Юридичні терміни: тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., стереотипне. – К.: Либідь, 2004. 320 с.
242. Ярмиш О. Н., Головка О.М. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України кінця XVIII–початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2002. Вип. Спец. вип. С. 67-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2002_Spets.vip._15.
243. Яцишин Я. Концепція «соборності» в українській правовій думці XIX-XX ст. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2023. 225 с.
244. Assmann J. Cultural Memory And Early Civilization. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/assmann-jan-cultural-memory-and-early-civilization/259675258>.
245. Berman H. J. The Western Legal Tradition in a Millenial Perspective: Past and Future. *Louisiana Law Review*, 2000. Volume 60. Number 3. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol60/iss3/3>.
246. Cerar M. The Ideology of the Rule of Law. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*. 2011. Vol. 97. No. 3. P. 393-404. URL: <https://www.jstor.org/stable/23681113>.
247. Dong X., Chenyu Y., Zhang K., Jiang S., Cai X. (2020). The Relationship Between Religion and Law from the Perspective of Functionalism and Ideology. Conference: 6th *International Conference on Humanities and Social Science Research*. 2002. P. 272-275. URL: https://www.researchgate.net/publication/341288420_The_Relationship_Between_Religion_and_Law_from_the_Perspective_of_Functionalism_and_Ideology.

248. Duve T. Legal traditions: A dialogue between comparative law and comparative legal history. *Comparative Legal History*, 2018. Vol. 6, No. 1. P. 15–33. URL: <https://doi.org/10.1080/2049677X.2018.1469271>.
249. Gambaro A. Western Legal Tradition. *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. 2002. P. 2086-2092. URL: https://www.researchgate.net/publication/315469213_Western_Legal_Tradition.
250. Gatseliuk V., Strelbitska L., Herasymchuk O., Pavlyshyn A., Khrystiuk V. The influence of religion on the norms of criminal law and process: an international-comparative study. *Amazonia Investiga*, 2021. Voll. 10(42). P. 226–235. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.21>.
251. Glenn H. P. Are Legal Traditions Incommensurable? *The American Journal of Comparative Law*. 2001. Vol. 49, No. 1. P. 133-145. URL: <https://www.jstor.org/stable/840924>
252. Glenn H. P. Concept of Legal Tradition. *Queen's Law Journal*. 2008. №. 34. P. 427-463.
253. Glenn H. P. Western Legal Tradition. *Supreme Court Law Review*. 2010. Vol. 49. P. 601-621.
254. Glenn P.H. *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. New York: Oxford University Press, 2014. 423 p.
255. Globalization and National Legal Traditions' in J. Schwarze (ed.), *Globalisierung und Entstaatlichung des Rechts*. 2008. Vol. 1. P. 57-69.
256. Herbert M. Kritzer. *Legal Systems of the World. A Political, Social, and Cultural Encyclopedia*. 2002. Hardcover, 1883 p.
257. Husa J. Legal Culture vs Legal Tradition – Different Epistemologies? *Maastricht European Private Law Institute Working Paper*. 2012/18. PP. 2-29. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2179890>.
258. Kelman M., Kelman R. Religion – a significant factor in law-making and law enforcement processes. *Social and Legal Studies*. 2022. Vol. 5, No. 2. P. 77-85. URL: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2022-5-2-77-85>.

259. Merryman J. H. *The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America*. 2 edn, Stanford University Press, 1985. 168 p.
260. Shulzhenko, F. P., Ryndiuk, V. I., Kuzmenko, O. V., Kozhura, L. O., Gryshko, O. M. (2021). Transformation of the national legislation of Ukraine in the context of globalization. *Amazonia Investiga*, 2021. 10(46). P. 191–200. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.19>
261. Van Hoecke M, Warrington M. Legal Cultures, Legal Paradigms and Legal Doctrine: Towards a New Model for Comparative Law. *International and Comparative Law Quarterly*. 1998. Volume 47 (3). PP. 495–536. URL: [doi:10.1017/S0020589300062163](https://doi.org/10.1017/S0020589300062163).
262. Van Hoecke M. Legal cultures, legal traditions and comparative law. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. 2003. Vol. 3. P. 331-334. URL: https://www.elevenjournals.com/tijdschrift/rechtsfilosofieentheorie/2006/3/RenR_2006_036_003_010.pdf.
263. Vranken M. *Western Legal Traditions. A Comparison of Civil Law and Common Law*. The Federation Press, 2015. 192 p.

ДОДАТОК А

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перший проректор,
проректор з навчальної роботи
ЗВО «Університет Короля Данила»
д.арх., проф. Косьмій М.М.

29 травня 2024 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертації зі спеціальності 081 «Право»
на здобуття ступеня доктора філософії
Шевчука Михайла Ярославовича
на тему: «ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ»
у навчальний процес Університету Короля Данила**

Комісія у складі: голови – професора кафедри права та публічного управління, доктора юридичних наук, професора Андрухів О.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, професора Зварича Р.В., кандидата історичних наук, доцента Ілина Л.М., склали цей акт про те, що наукові публікації за результатами дисертації на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» Шевчука Михайла Ярославовича на тему «Правова традиція як складова національної правової системи» використовується у навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Історія держави і права», «Філософія права», «Актуальні проблеми теорії держави і права».

Теоретичні й практичні аспекти дослідження висвітлені у наукових фахових виданнях України, періодичних виданнях інших держав та у доповідях, тезах на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема:

Список публікацій здобувача

у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шевчук М.Я. Правова традиція та правова культура в системі національно-патріотичного виховання молоді. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 106-111. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.106-111>
2. Шевчук М.Я. Спільні та відмінні риси правової традиції та правової системи. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 58-64. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.9>
3. Шевчук М.Я. Місце правової традиції у формуванні правової культури держави. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. №4(82). Т. 2. С. 102-106. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.2.19>
4. Шевчук М.Я. Співвідношення понять правова традиція та правовий звичай. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2024. №22. Т. 3. С. 13-17. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.3.2>
5. Шевчук М.Я. Вплив релігійних цінностей на правову традицію та правову систему України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №5. С. 605-607. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/150>.
6. Шевчук М.Я. Теоретичні підходи до трактування поняття «правова традиція». The 13th International scientific and practical conference «*Development trends and improvement of old methods*» (December 12–15, 2023) Warsaw, Poland. International Science Group. 2023. С. 190-192.
7. Шевчук М.Я. Проблема співвідношення правової традиції та правової культури. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 46): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 13-14 грудня 2022 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. 2022. С. 85-87.

8. Шевчук М.Я. Історико-правові фактори розвитку правової традиції. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки. Післявоєнна відбудова України: матеріали VII Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 25 травня 2023 року). Івано-Франківськ. Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2023. С. 354-356.

Голова комісії:

 д.ю.н., проф. О.І. АНДРУХІВ

Члени комісії:

 д.ю.н., проф. Р.В. ЗВАРИЧ

 к.і.н., доц. Л.М. ЛІНН

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Шевчук М.Я. Правова традиція та правова культура в системі національно-патріотичного виховання молоді. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 106-111. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.106-111>
2. Шевчук М.Я. Спільні та відмінні риси правової традиції та правової системи. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 58-64. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.9>
3. Шевчук М.Я. Місце правової традиції у формуванні правової культури держави. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. №4(82). Т. 2. С. 102-106. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.2.19>
4. Шевчук М.Я. Співвідношення понять правова традиція та правовий звичай. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2024. №22. Т. 3. С. 13-17. DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.3.2>.
5. Шевчук М.Я. Вплив релігійних цінностей на правову традицію та правову систему України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №5. С. 605-607. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/150>.
6. Шевчук М.Я. Теоретичні підходи до трактування поняття «правова традиція». The 13th International scientific and practical conference «*Development trends and improvement of old methods*» (December 12–15, 2023) Warsaw, Poland. International Science Group. 2023. С. 190-192.
7. Шевчук М.Я. Проблема співвідношення правової традиції та правової культури. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 46): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Пшеворськ, Польща, 13-14 грудня 2022 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.] ; ГО

«Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. 2022. С. 85-87.

8. Шевчук М.Я. Історико-правові фактори розвитку правової традиції. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки. Післявоєнна відбудова України: матеріали VII Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 25 травня 2023 року)*. Івано-Франківськ. Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2023. С. 354-356.